

**Академія наук України
Інститут історії України**

ІСТОРИЧНІЗОШИТИ

А.П.ГРИЦЕНКО

**ПОЛІТИЧНІ СИЛИ У БОРОТЬБІ
ЗА ВЛАДУ В УКРАЇНІ
(кінець 1917 р. — початок 1919 р.)**

Київ, 1993

ГРИЦЕНКО Аделіна Павлівна — доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник Інституту історії України.

Автор вміщених матеріалів висловлює свою особисту думку,
що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *В.Ф.Верстюк,*
В.М.Даниленко, В.С.Коваль, Н.А.Шип. *В.А.Смолій. О.І.Ганжа*
(відповідальний секретар), *І.С.Хміль.*

Літературний редактор *В.В.Стехун*

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

Коректор *В.М.Барташ*

Набір підготувала *Н.Л.Шостик*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

Після перемоги Лютневої революції і повалення самодержавства в Україні з нестримною силою розгорнулася національно-визвольна боротьба, яка, незважаючи на утиски царизму, не припинялася протягом довгих століть неволі й імперських спроб взагалі викреслити з історії українську націю, а Україну перетворити на Малоросію не лише за назвою, а й по суті. В.І.Вернадський ще в дореволюційні роки, визначаючи сутність українського питання в Російській імперії, писав: "...Українська (малоросійська) народність виробилася в чітко окреслену етнографічну індивідуальність з національною свідомістю, завдяки якій намагання ближніх і дальніх родичів перетворити її на звичайний етнографічний матеріал для посилення панівної народності залишались і залишаються безуспішними" [1]

Перемога в країні демократичної революції на початку 1917 р. висунула на порядок денний питання про самовизначення України і відродження її державності. Цей процес розвивався в умовах надзвичайно гострого протистояння різних політичних сил і партій. І якщо в Росії боротьба точилася між Тимчасовим урядом і табором Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, то в Україні вже з початку березня 1917 р. почав формуватися, по суті, національний парламент — Центральна Рада. Після перемоги в Петрограді більшовицького жовтневого повстання і повалення Тимчасового уряду і аж до утворення наприкінці квітня 1918 р. гетьманської Української держави питання про те, кому ж належатиме влада в Україні, вирішувалося в боротьбі Центральної Ради та її уряду проти радянського уряду України — Народного Секретаріату, підтримуваного Радянською Росією.

Співвідношення політичних сил в Україні за доби Центральної Ради

Політичні свободи, здобуті в результаті перемоги демократичної Лютневої революції, втягнення у річище політичного життя багатомільйонних дрібнобуржуазних мас викликали появу нових і зростання лав існуючих політичних партій та організацій. У 1917 р. на Україну припадало близько 20—25% від загальної кількості членів партій меншовиків та соціалістів-революціонерів у Росії. З національних партій найчисленнішою тут була Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), що на осінь 1917 р. налічувала майже 75 тис.членів [2]. Завдяки пробудженню національної свідомості мас їй вдалося схилити на свій бік широкі верстви селян і солдатів Волині, Поділля, Київщини, Полтавщини.

Українська соціал-демократична робітнича партія декларувала своє бажання "в найкоротший час... партійно організувати маси українців-робітників і відірвати т.т. українців від РСДРП і залучити до своєї партії [3] для розв'язання своїх, зовсім інших, ніж у російського пролетаріату, завдань. Але УСДРП так і не стала масовою партією (в ній налічувалося до 5 тис.членів). Характеризуючи соціальну базу цієї партії, канадський історик Ю.Борис визначив її як конгломерат українських робітників та радикально мислячої інтелігенції [4].

Українські соціал-демократи, українські есери, єврейський робітничий союз Бунд, польська соціалістична партія (ліве й праве крило) та ряд інших становили єдине річище революційної демократії. Їхні програмні розходження з відповідними загальноросійськими партіями торкалися, по суті, лише національного питання.

Інтереси буржуазії та збуржуазнених поміщиків відбивали залишки монархічних партій та груп, а також партія народної свободи (конституційних демократів-кадетів). Кількість членів останньої в Україні на кінець 1917 р. становила майже 8—10 тис. [5] Близькою до них була позиція прогресистів. Найбільш послідовним виразником інтересів української буржуазії стала радикально-демократична партія (з червня — Українська партія соціалістів-федералістів), очолювана С.О.Єфремовим. З діючих в Україні партій національних меншин до цього ж табору належали польські та єврейські національні демократи. Загалом у 1917 р. в Україні діяло понад 20 різних партій.

На час перемоги жовтневого повстання в Петрограді і падіння Тимчасового уряду співвідношення політичних сил в Україні виявилось сприятливим для Центральної Ради. Про це переконливо свідчать, зокрема, результати виборів до Всеросійських Установчих зборів, які відбулися у листопаді 1917 р. Така масова партія, як УПСР, що представляла інтереси переважної більшості населення — українського селянства (понад 82% населення), збрала 52% голосів, російські есери — 25%. Щоправда, вибори довели й те, що УСДРП, лідери якої постійно домінували у керівництві Центральної Ради та Генеральному Секретаріаті, здобула по 8 губерніях з більш як 75 млн. голосів виборців лише 95 тис., тобто 13%. Більшовики на цих виборах в середньому отримали до 10% голосів, але у промислових центрах і великих містах цей процент сягав 34,5, а, наприклад, у Донбасі наближався до 50%. Слід звернути увагу й на те, що в Україні понад 12% голосів збрали представники буржуазно-поміщицьких елементів [6]. Тільки у п'яти виборчих округах (Катеринославському, Харківському, Чернігівському, Польтавському й Таврійському) їхні кандидати дістали понад 121 тис. голосів з 239,3 тис. загалом по Росії (71). На кінець 1917 р. Україна дедалі більше перетворювалася на центр зосередження сил тієї частини російського суспільства, яка рішуче не прийняла перемогу радянської влади і продовжувала сповідати ідею "єдиної і неділимої Росії".

Не слід обминати і того факту, що на кінець 1917 р. в Україні діяло близько 300 переважно об'єднаних Рад робітничих та солдатських депутатів. Після чергових осінніх перевиборів вони все ще не стали однопартійними за складом, хоч у найбільших промислових центрах у Радах вже переважав вплив більшовиків (8). У розв'язанні найважливіших політичних питань, насамперед про форму влади, останні спиралися на підтримку безпартійних депутатів та представників лівого крила соціалістичних партій — як російських, так і українських. Так, у жовтні 1917 р. в Луганській Раді більшовики становили 87,5%, меншовики та есери — по 5, УПСР і УСДРП — 2,5%. У Київській Раді робітничих депутатів у листопаді більшовикам належало 60% місць, а меншовикам — 20, есерам — 13. УСДРП та УПСР — 6,7%; у Харкові в Раді було 47,5% більшовиків, 10% — меншовиків, 71,5% — есерів, 10% — представників УПСР та УСДРП, 5% — безпартійних; в Одесі, відповідно, 40% —

більшовиків, 22,8 — меншовиків (разом з Бундом), 20 — есерів, 8,6 — УПСР та УСДРП, 8,6% — представників інших партій та безпартійних; у Катеринославі в грудні більшовики становили у Раді 46,6%, меншовики — 16,7, есери — 20, УПСР та УСДРП — 16,7% [9].

Аналізуючи політичну ситуацію в Україні у листопаді-грудні, слід враховувати і те, що наприкінці жовтня 135 посланців від 69 Рад провідних центрів України виїздили до Петрограда для участі у II Всеросійському з'їзді Рад і представники 40 з них висловилися там на підтримку передачі всієї влади Радам, в тому числі й в Україні. Водночас варто нагадати, що тоді, зокрема у Києві, ще жевріла надія на компроміс сил, які були розведені по різні боки барикад. Більшовики, незважаючи на успішне розгортання керованого ними повстання революційних робітників та солдатів проти сил поваленого Тимчасового уряду, а також на заяву Центральної Ради від 26 жовтня 1917 р.* про засудження жовтневого збройного повстання у Петрограді, направили своїх представників до Малої Ради, запропонували разом провести перевибори до Центральної Ради як центру всіх Рад України. Як відомо, пропозицію їхню було відкинуто. Українська преса назвала цей крок "троянським конем" більшовиків, вважаючи, що він спрямований на підлив Центральної Ради зсередини. "Ми., боялись пролетаріату, — писав згодом В.К.Винниченко, який, на нашу думку, був значно ближчим до визначення справжньої причини відмови.

"Вся влада Радам" це значило по суті вся керуюча роля мійському пролетаріатові. А ми того пролетаріату не мали в такій кількості, яка б нам забезпечувала наші національні домагання. Ми боялися, що з владою Рад прийде та сама руська влада, з якою нам так тяжко доводилося боротися. Ми не вірили, що наш зрусифікований пролетаріат стане активно в оборону нашої державності, наших національних здобутків, в оборону того, що він не počував своїм, рідним і необхідним собі" [10]. Він оцінював цю позицію як таку, що завдала великої шкоди національній справі, одвернувши від неї міських робітників. Цей розкол суспільства потім трагічно позначився під чао громадянської війни.

Тим часом Центральна Рада 7 листопада 1917 р. своїм III Універсалом проголосила утворення Української Народної

До середини лютого 1918 р. датування за старим стилем. — А.Г.

Республіки, влада якої поширювалася на всю територію України. Проте порівняно з I та II Універсалами цей акт був сприйнятий цілим рядом відомих діячів українського національного руху досить обережно. Д.І.Дорошенко характеризував його проголошення лише як формальний акт [11]. "Цей універсал, — писав І.П.Мазепа, — надійшов якось зовсім несподівано. Ніякого, ентузіазму на Катеринославщині не викликав. Не тому, що українці не хотіли широких прав для України, а тому, що всі вони добре бачили недостачу своїх сил для будування автономної України, а тут раптом — федерація! Загальне враження було таке, що цей акт був продиктований виключно подіями зовнішнього характеру. В цьому відношенні III Універсал не знайшов такого відгуку в українських масах, як Універсал Перший" [12].

Водночас Центральна Рада, добившись серйозних успіхів у зміцненні свого політичного становища на час проголошення III Універсалу, в другій половині листопада-грудні 1917 р. почала втрачати частину своїх завоювань, недооцінивши значення соціально-економічних завдань, які їй треба було розв'язувати в першу чергу. Декларувавши у III Універсалі ліквідацію поміщицького землеволодіння, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю, вона під тиском найпоміркованіших елементів розіслала слідом розпорядження про заборону конфіскації земель у власників, що мали її не більше визначеного "трудового мінімуму" — 40 десятин, тобто повністю стала на захист інтересів заможних верств села і тим самим похитнула віру широких мас трудового селянства у можливість одержання жаданої землі. Селянські виступи проти великих землевласників Центральна Рада наказувала придушувати силою зброї. Ці акції аж ніяк не сприяли зростанню її популярності. Значна частина селянства почала переходити на бік радянської влади, що якраз приступала до реалізації Декрету про землю. Останній, як відомо, був складений на основі 242 есерівських наказів з місць і був прихильно зустрінутий масами.

Про певне ослаблення позицій Центральної Ради наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. свідчило чимало представників різних течій українського національного руху, зокрема В.К.Винниченко, Д.І.Дорошенко, П.А.Христюк, І.П.Мазепа. У книзі, виданій 1922 р., останній твердив, що вибори до Всеукраїнських Установчих зборів на початку 1918 р., як

і листопадові 1917 р. до Всеросійських, яскраво показали, що "велика, подавляюча більшість населення України є свідомо українська" [13]. У праці ж, опублікованій у Празі 1942 р., проаналізувавши хід подій, І.П.Мазепа дійшов висновку, що радикальні заходи більшовиків після перемоги жовтневого збройного повстання у Петрограді (негайне захоплення поміщицьких земель, передача влади Радам тощо) привели до того, що влада Центральної Ради з кожним днем починала втрачати ґрунт під ногами. Причому він відзначав, що причини падіння впливу Центральної Ради аж ніяк не випливали з її, як твердив Д.І.Дорошенко, начебто "лівих" соціальних кличів (декларування скасування права власності на землю поміщицьких та інших нетрудових господарств, про передачу земель трудовому народу без викупу тощо), бо без них Рада втратила б симпатії в українських масах ще раніше, ніж це сталося в дійсності. "Не лише з нашої історії відомо, — писав він, — що при революційних здвигах соціальний момент грає ролю одного з наймогутніших чинників, перед яким часто уступають всі інші..." [14].

Призначені на 27—29 грудня 1917 р. вибори до Всеукраїнських Установчих зборів не стали справді масовими, оскільки через військові дії відбулися далеко не повсюдно, а лише у Київському, Волинському, Подільському, Херсонському, Полтавському, Катеринославському й Чернігівському округах, і переважно у січні — на початку лютого 1918 р. Ситуація ускладнилася ще й у зв'язку з тим, що 12 (25) грудня 1917 р. І Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові проголосив Україну республікою Рад, влада яких і була встановлена на значній частині території, а в ряді місцевостей точилася збройна боротьба за неї, як із силами Центральної Ради, так і з Каледінієм на сході. В районах військових дій, зрозуміло, вибори також не відбулися. Подекуди населення просто бойкотувало їх проведення, пов'язуючи надії на поліпшення життя не з Установчими зборами, а з реалізацією декретів радянської влади. За свідченням Головної комісії по виборах до Всеукраїнських Установчих зборів, "це стало причиною великого абсентеїзму виборців, а в деяких місцях викликало навіть вороже ставлення населення до виборів" [15]. Те, що в "призначений на 27—28 грудня 1917 р. термін вони практично не відбулися в жодній окрузі", визнала на засіданні 19 березня 1918 р. Мала Рада, дійшовши висновку про неможливість скликання найближчим часом Всеукраїнських Установчих зборів [16].

Загалом по Україні ця виборча кампанія охопила лише 4,6 млн.чол., тоді як у виборах до Всеросійських Установчих зборів взяло участь майже 7,6 млн.чол. Найбільший процент виборців дали Полтавщина (79 відсотків до кампанії листопада 1917 р.), Київщина (71), Херсонщина (58,6) й Катеринославщина (52,3%). Меншою виявилася активність на Волині (49,1) та Чернігівщині (39,2). Майже вдвічі менше голосів, ніж у середньому по Україні, дали пролетарські центри Донецького та Криворізького басейнів (31,1% проти 60,3 у листопаді 1917 р.). Але навіть за умов яскраво виявленого абсентеїзму робітничого класу, коли вибори бойкотувала саме політично розвинута частина міського пролетаріату, і загального зменшення майже на 40% кількості виборців, більшовики стали єдиною партією, яка зібрала голосів більше, ніж на виборах до Російських Установчих зборів. Тоді за них проголосувало 754 016 чол., або 10% виборців, а тепер — 804 036, або 17,7% [17].

Підсумувавши результати виборів до Українських Установчих зборів, І.П.Мазепа зробив такий висновок щодо змін у політичній ситуації в Україні на початок 1918 р.: "В той час як українське село успішно відвойовувало з-під російських впливів українські соціалісти, чуже, неукраїнське місто поволі ставало головною базою російських більшовиків" [18]. Те ж саме відзначали й В.Андрієвський та Д.Дорошенко, Останній, зокрема, писав: "Проведені в самому розпалі большевицьких настроїв, з уживанням крайне демагогічних способів, вибори там, де вони відбулися, дали повну перевагу большевицьких і есерівських елементів" [19].

Оцінюючи згодом політику Центральної Ради кінця 1917 р. — початку 1918 р., В.К.Винниченко визнавав: "Ми були самим демократичним урядом». Взяти хоча б таке питання, як земельне, де ми були й повинні були згодом бути найбільш радикальними... І ми в Універсалі, справді, виявили себе радикалами. Але... Переведення в дійсність наших постанов одбувалось нерішуче, неупевнено, з огляданням на поміщицтво, з прислуханням до гвалту фабрикантів, заводчиків..." [20].

І.П.Мазепа також вважав, що сприятливі умови для більшовицької пропаганди в Україні склалися через те, що "народні маси були до краю втомлені війною, а крім того розчаровані затягуванням земельної реформи... Більшовики обіцяли... насамперед негайний мир і землю й цим потягнули

за собою не тільки значні маси селян і робітників, але й військо, яке не хотіло воювати й рвалося додому" [21]. Він змушений був визнати і те, що "т.зв. "українізовані" війська Центральної Ради в рішучий момент (у січні-лютому 1918 р. зокрема. — А.Г.) показали, що вони існують лише на папері: хиталися або заявляли про свій нейтралітет, а деякі відділи, як Богунівський полк, Шевченківський та інші, навіть частинно ішли проти Центральної Ради" [22].

Більшовики ж використали зміну політичної ситуації і в ході підготовки до I Всеукраїнського з'їзду Рад привернули на свій бік ліві криво українських соціалістичних партій. Ліві українські соціал-демократи та есери взяли участь в роботі з'їзду Рад 11—12 (24—25) грудня 1917 р. у Харкові. До ЦВК Рад України увійшло 35 більшовиків, 4 лівих есери, український лівий соціал-демократ та меншовик-інтернаціоналіст. Відзначаючи різні підходи у формуванні Центральної Ради та органів радянської влади, Ю.Борис писав, що перша, як і партії, що її підтримували, стояла за парламентарну демократію і у її складі були представлені всі (за винятком монархічних) партії, а також профспілки та інші організації. Більшовики ж будували свою владу на Радах робітничих і солдатських депутатів, які обиралися за спеціальними квотами на користь робітничого класу, з домінуванням більшовиків. Таку "диктатуру пролетаріату" Центральна Рада відмовлялася визнати в Україні [23].

Утворений після I Всеукраїнського з'їзду Рад Народний Секретаріат, в свою чергу, оголосив поза законом Центральну Раду та її Генеральний Секретаріат, назвавши себе єдиним робітничо-селянським урядом України. В.К.Винниченко оцінив цей акт як зручну можливість для Радянської Росії заявити, що не вона веде війну проти Центральної Ради, а радянський український уряд. І все ж таки, залишаючись переконаним, що Народний Секретаріат діє виключно за директивами Москви та Петрограда, В.К.Винниченко визнавав і те, що "утворення цього уряду дуже допомогло перемозі більшовизма на Україні: всі незадоволені елементи зразу знайшли собі в йому організаційний центр "і точку обертя" [24]. Спочатку це були окремі діячі, а потім цілі групи і навіть партії. І.П.Мазепа характеризував це як процес розколу єдності національного фронту [25]. Ослаблення впливу Центральної Ради на початку 1918 р. констатував і Д.І.Дорошенко, який, аналізуючи обстановку напередодні гетьманського перевороту,

дійшов висновку, що Центральна Рада давно втратила ґрунт під ногами. "Міський пролетаріат і частина інтелігенції, — писав він, — з самого початку стояла за більшовиків, а не Центральну Раду. Українське селянство виявило свою повну пасивність, коли для Центральної Ради настали скрутні часи. Тепер... значна частина українського селянства» почала вже активно ворушитись проти Центральної Ради" [26]. Причиною невдачі політики останньої Д.І.Дорошенко вважав повну безсилість її уряду "утворити скільки-небудь сильну авторитетну владу, організувати адміністрацію, запровадити лад і спокій... в краю". Він твердив, що хоч Центральна Рада і заявляла, що вона оперта на "виявлення волі народа", її влада, власне, відчувалася лише у Києві [27]. Наведені вище точки зору представників українського національного руху дають можливість виявити, так би мовити, лінії розколу в середовищі його діячів.

До поглиблення суперечностей в українському національному таборі, що врешті-решт привели до змін у співвідношенні політичних сил в Україні, призвели серйозні розбіжності у самій Центральній Раді та її Генеральному Секретаріаті з приводу ставлення до Радянської Росії та визначення позицій делегації УНР на переговорах у Бресті.

21 грудня 1917 р. В.К.Винниченко доповів Генеральному Секретаріатові про телеграму РНК РСФРР, в якій ішлося про згоду вступити в переговори щодо припинення військових дій між Росією та Україною [28]. Коли ж він 22 грудня на засіданні Генерального Секретаріату запропонував дати на неї позитивну відповідь, реакція присутніх виявилася переважно негативною. Почулися заяви, що з боку Радянської Росії це взагалі був лицемірний крок, стратегічний маневр з метою виграти час. Ті ж, хто допускав можливість переговорів, вимагали попереднього задоволення ряду умов: визнання УНР, Центральної Ради та Генерального Секретаріату з боку Радянської Росії, виведення більшовицьких військ з України і звільнення Харкова. Але і в цьому випадку вони вважали необхідним одночасно продовжувати збройну боротьбу проти радянських військ [29]. Неодноразово виникали конфлікти в зв'язку з домінуванням у керівництві Центральної Ради та Генеральному Секретаріаті представників УСДРП. Проти цього заперечували українські есери, які заявляли, що саме вони представляють переважну більшість населення України. 12 січня 1918 р. на засіданні

Малої Ради М.Л.Шраг від фракції УПСР наполягав на її переобранні на найближчому пленумі Центральної Ради пропорційно партійному складу останньої. Фракція УПСР вважала, що українські соціал-демократи мають поступитися українським есерам і в Генеральному Секретаріаті [30]. 20 січня 1918 р. відбулася реорганізація Малої Ради. Кількість її членів зросла на 78 осіб: одне місце надали Київській Раді робітничих та солдатських депутатів (тепер вона мала 6 місць), а інші 77 — УПСР [31].

Гострі дебати точилися навколо питання про запрошення в Україну для боротьби з більшовиками німецьких та австро-угорських військ. Те, що цей крок не здобуде популярності серед широких мас населення України, було зрозумілим і урядові УНР, і членам його делегації у Бресті. За зовні оптимістичним тоном телеграфних переговорів між ними легко вловлюється побоювання з приводу того, як цю "допомогу" сприймуть в Україні і яка буде плата за неї. У розмові міністра внутрішніх справ М.С.Ткаченка та міністра закордонних справ О.Я.Шульгіна 24 грудня 1917 р. з членами делегації у Бресті О.О.Севрюком, М.М.Любинським та М.Левицьким досить відверто прозвучало: "Взагалі треба зважувати відтінки кожного сказаного вами слова. Пам'ятайте, що інтерес Німеччини полягає в тому, щоб, визнаючи нашу державність і самостійність, підкорити нас економічно..." [32].

Слід відзначити, що позиція України на переговорах у Бресті значно ослаблювалася, м'яко кажучи, невизначеністю очолюваної Л.Д.Троцьким російської делегації у ставленні до мирних делегацій Центральної Ради та Радянського уряду України — Народного Секретаріату. Остання у складі більшовиків В.П.Затонського, В.М.Шахрая та лівого есера Ю.Г.Медведева була направлена до Бреста за рішенням ЦВК Рад України від 30 грудня 1917 р. для роботи у складі російської делегації. Делегація ж РРФСР вже в день приїзду її голови Л.Д.Троцького на його пропозицію взяла участь у спільному засіданні з делегацією Центральної Ради, яка також висловила згоду координувати свою позицію з позицією РНК РСФРР в разі визнання російською делегацією у відповідній декларації Генерального Секретаріату урядом України. Л.Д.Троцький двічі давав позитивну відповідь на цю вимогу і двічі відмовлявся від сказаного. Останній раз він мотивував відмову загостренням взаємин між українським урядом і Раднаркомом РРФСР у січні 1918 р.. Українська

делегатія доповідала з цього приводу: "Генеральний Секретаріат у відповідь на мирні пропозиції Раднаркому відповів... новою нотою, яка по заяві Л.Д.Троцького є той ультиматум, котрого прийняти вони не можуть" [33]. Саме так змальовано ситуацію у "Доповідній записці Українською мирної делегації" Центральній Раді.

Тим часом всупереч заяві-протестові ЦВК Рад України про відсутність, з його точки зору, у делегації Центральної Ради повноважень виступати від імені українського народу і неправомірність підписуваних нею договорів представники Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини відмовилися розглядати делегацію Народного Секретаріату як офіційних представників України.

В умовах наближення більшовицьких військ до Києва Центральна Рада 11 (24) січня 1918 р. обнародувала IV Універсал, юридично оформивши відокремлення України від Росії. Наступного дня представники Центральних держав офіційно визнали її делегацію на мирних переговорах у Бресті.

У цій ситуації не можна назвати інакше, як фарисейством і щодо Центральної Ради, і Народного Секретаріату виступ Л.Д.Троцького на переговорах з метою нібито "запобігти можливим непорозумінням". Наведемо його фрагмент. "Ті конфлікти, які траплялися між російським правительством і Генеральним Секретаріатом- не мали і не мають ніякого відношення до права українського народу на самовизначення і викликані були суперечностями між політикою Совета Народних Комісарів та Генерального Секретаріату, суперечностями, які знаходять своє виявлення як на території України, так і за її межами. Що стосується самовизначення України в формі Народної Республіки, яке тепер переводиться на ділі, то цей процес не давав і не може дати приводу ні до яких конфліктів між двома братніми республіками... Беручи на увагу, що на території України всюди порядкують вільно обрані Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів і що при виборах до всіх органів самоуправління переводиться принцип загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування, — твердив Л.Д.Троцький, демонструючи чи то повне нерозуміння ситуації в Україні, чи то удаючи свою некомпетентність, — то і не може бути жодних сумнівів в тому, що цей процес самовизначення довершується в тих географічних межах і в тих державних формах, які відповідають справжній волі українського народу!". Здавалося

б, визнавши повсюдне вільне обрання Рад р., с. та сд., він далі говоритиме про визнання делегації ЦВК Рад України. Насправді ж читаємо: "Маючи все це на увазі, російська делегація... не бачить жодних перешкод до самостійної участі делегації Генерального Секретаріату в мирових переговорах" [34]. Саме з нею 27 січня (9 лютого) 1918 р. був підписаний мирний договір, хоч становище Центральної Ради в той час було дуже складним, бо її війська відступали під тиском радянських частин.

Не випадково на останньому засіданні 9-ї сесії Центральної Ради 25 січня (7 лютого) 1918 р. виникло питання про пошуки можливості замирення з більшовиками. Проте пропозиції щодо компромісу були відкинуті. "Більшовики — бунтовщики проти Української Народної Республіки, — заявив депутат А.Степаненко, — і з ними може бути розмова тільки на тому ґрунті, що вони скоряться правительству Республіки" [35]. 30 січня (12 лютого) 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР було ухвалено рішення запросити в Україну для боротьби з більшовиками німецькі та австро-угорські війська (4 голоси — "за", 1 — утримався) [36].

1 (14) лютого 1918 р. Голова Ради Міністрів УНР В.Голубович на засіданні Малої Ради у Житомирі порушив питання про ратифікацію мирного договору. На пропозицію доповнити договір конвенцією з Німеччиною в справі військової допомоги Україні В.Голубович відповів, що переговори у цьому напрямі уряд уже веде, і підкреслив, що вона не буде мати характеру втручання у внутрішні справи. "Єсть надія, — сказав він, — що через тиждень вже будемо мати деякі сили" [37].

На засіданні 9 лютого 1918 р. (за н.ст.) під час обговорення відозви уряду до населення з приводу приходу в Україну іноземних військ прозвучало побажання про необхідність відзначити в ній, що "німці прийшли по своєму почину, щоб забезпечити справу миру". М.В.Порш пропонував зазначити, що уряд УНР "справлявся з більшовиками, доки не прийшла допомога з Москви", тому тепер він і змушений звернутися до дружньої держави [38]. Отже, уряд усвідомлював слабкість своєї позиції і шукав вихід із складного становища.

Пошуки Центральною Радою та її делегацією у Бресті засобів послаблення негативної реакції населення республіки

на запрошення в Україну німецького та австро-угорського війська позначилися на змісті телеграфних переговорів між ними. Керівники делегації у Бресті радили Києву зробити все можливе для формування в Україні громадської думки про Брестський договір як про єдиний шлях до порятунку. Не випадково у відозві уряду УНР "До всієї людності Української Народньої Республіки" від 10 (23) лютого 1918 р. відзначалося: "На Україну для допомоги українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами великоросів, червоногвардійців та солдатів, йдуть дивізія українців-полонених, українські січові стрільці з Галичини та німецькі війська... Ці війська не мають ніяких ворожих нам намірів..." [39].

І все ж таки багато діячів українського національного руху, не кажучи вже про широкі верстви населення, не могли подолати негативного ставлення до присутності в Україні чужинців. В.К.Винниченко в написаному на схилі життя "Заповіті..." різко засуджував орієнтацію Центральної Ради на зовнішні сили і з жалем констатував, що в ній перемогла та частина, яка не хотіла шукати сили для опору в своєму народі, а переважаючою більшістю висловилося "за покликання на поміч проти більшовицької навали німецьке військо" [40].

В уряді не було єдності думок, зокрема, у визначенні меж просування іноземного війська вглиб території республіки. Спочатку йшлося лише про північну її частину, потім — до Куп'янська, а згодом О.Т.Жуковський заявив, що вважає "доконче потрібним німецьке військо в Донецькому районі". М.С.Ткаченко навіть порушував питання про вироблення форми, в якій німецьке військо могло б лишитися на українській території і після вигнання за її межі більшовиків [41]. Отже, керівництво Центральної Ради і уряд добре розуміли, що перебування в Україні чужоземних військових сил не буде короточасним.

У газетному звіті про засідання Малої Ради від 9 березня 1918 р, одразу після повернення її до Києва, у викладі промови В.Голубовича наголошувалося: "Прихід німців на Україну є просто безкорисна допомога дружньої держави..." [42].

Щоб стало зрозумілим, проти кого і чого боролися сили українського національного руху, які гуртувалися навколо Центральної Ради, слід нагадати, що на початку 1918 р. досить активно розгорталася діяльність радянського уряду — Народного Секретаріату та ЦВК Рад УСРР. Безумовно, вона спрямовувалася більшовиками, але успіхи, яких їм вдалося

досягти, значною мірою зумовлювалися підтримкою з боку усіх лівих елементів революційно! демократії України і, насамперед, національних українських соціалістичних партій — УПСР та УСДРП. Плідність тактики такого роду виявилася в ході підготовки і проведення 2-го Всеукраїнського з'їзду Рад, який зібрався в складних умовах у березні 1918 р. Аналіз даних про склад його делегатів та членів президії і обраного на ньому ЦВК Рад дає певне уявлення про співвідношення політичних сил у цей період. За підрахунками І.П.Мазепи, який брав участь у роботі з'їзду, більшовиків підтримували близько 400 делегатів, у тому числі 380 лівих українських та російських есерів (єдина фракція), та до 20 осіб з фракції УСДРП та правих українських есерів. Інші російські та єврейські соціалістичні партії були представлені на з'їзді лише кількома делегатами [43]. До президії входили 4 більшовики, 1 лівий український есер, 5 російських лівих есерів [44]. В обраному на з'їзді ЦВК Рад України фракція українських лівих есерів складалася з 49 осіб, тоді як більшовицька — із 47. До ЦВК увійшли також 5 українських лівих соціал-демократів і один член Польської партії соціалістів (ППС-лівіці). До президії ЦВК Рад було обрано 3 більшовиків, 4 лівих есерів та 1 лівого українського соціал-демократа [45]. В радянському уряді України ліві уесдеки зайняли посади народних секретаріатів освіти (М.Є.Врублевський) та військових справ (С.В.Неронович). Очолив уряд більшовик М.О.Скрипник, а ЦВК Рад — член РСДРП(б) В.П.Затонський. Незважаючи на опір не тільки представників блоку російських партій меншовиків, есерів та анархістів, а й "лівих" комуністів у самій більшовицькій фракції, остання в гострій боротьбі домоглася все ж таки схвалення Брестського договору, підписаного делегацією РСФРР. І хоч він обумовлював формальний розрив федеративного зв'язку України з Росією, 2-й Всеукраїнський з'їзд Рад, декларувачи утворення незалежної Української Радянської Республіки, заявив, що взаємини з Росією залишаються такими, як і раніше [46]. Наприкінці березня 1918 р. ЦВК Рад і Народний Секретаріат України направили до Москви надзвичайне повноважне посольство у складі М.О.Скрипника, Ю.М.Коцюбинського та М.Є.Врублевського, яке мало інформувати РНК РСФРР про рішення 2-го Всеукраїнського з'їзду Рад і домовитися про форму взаємин у нових умовах [47]. Водночас з'їзд Рад у прийнятому ним

"Маніфесті" дав різко негативну оцінку політики Центральної Ради [48].

І все ж таки хоч 2-й Всеукраїнський з'їзд Рад і працював в умовах гострої боротьби між Радянським урядом та силами Центральної Ради, на ньому пролунали голоси прихильників ідеї консолідації сил нації, які закликали до пошуків компромісу. Зокрема, лівий український есер Ю.Г.Медведев висловив думку про те, що коли б Центральна Рада не поспішила підписати сепаратний мир з німцями, Радянська Україна разом з Росією могли б домогтися кращих умов. А позаяк це сталося, Ю.Г.Медведев закликав до збереження будь-якими зусиллями ще не зайнятої німцями території України. Шлях до цього він вбачав у порозумінні між Центральною Радою та Народним Секретаріатом, пропонував негайно створити бюро для скликання 3-го Всеукраїнського з'їзду Рад з представників Центральної Ради і ЦВК Рад України на рівних підставах. За компроміс з Центральною Радою висловився ряд делегатів, в тому числі Е.Й.Квірінг та С.В.Неронович [49].

16 березня 1918 р. 4 голосами проти 3-х Народний Секретаріат спочатку навіть схвалив пропозицію вступити в переговори з Центральною Радою для припинення збройної боротьби, але наступного дня питання переглянули і незначною більшістю голосів прийняли негативне рішення. Дуже загострилося протистояння більшовиків та лівих есерів, яке ледве не закінчилося розривом. На думку І.П.Мазепи, до цього не дійшло тільки тому, що "як більшовики, так і російські есери і українські ліві есери, стояли на ґрунті неподільності "всеросійської Радянської федерації" і національне питання не стояло між ними" [50].

20 березня 1918 р. Центральна Рада урочисто відзначила свої перші роковини. На засіданні Малої Ради з участю Ради Міністрів перед переповненим залом з доповіддю виступив М.С.Грушевський. Коротко виклавши історію Центральної Ради, він нагадав, що її склад поповнювався посланцями все нових організацій українських мас, які одна за одною виходили на політичну арену. Відчуваючи, однак, відзначав М.С.Грушевський, — що вона "все-таки являється представництвом тимчасовим, сурогатом того представництва", Центральна Рада хотіла якнайскоріше передати своє місце і роботу представництву, утвореному на підставі виборчого права усієї української землі. Обставини, однак, не дали

можливості їй здійснити того свого гарячого бажання скликати Українські Установчі збори..." [51]: Незважаючи на урочистості, на зборах прозвучала гостра критика політики Центральної Ради, зокрема в земельному питанні. Відзначалися незрілість демократії, пожвавлення реакційних сил, як внутрішніх, так і міжнародних. Представник українських соціалістів-федералістів Кушнір, нагадавши, що в Україні виростає нова сила — капіталізм, рішуче заперечував проти усунення буржуазії від керівництва життям і наполягав на тому, що "У.Ц.Рада, цей наш парламент, мусить бути так реорганізований, щоб у ньому взяли участь всі міста, земства, буржуазія, селянство, робітництво, соціалістичні партії..." [52].

Отже, замість єднання сил з метою захисту здобутих завоювань в українському національному таборі натомість загострювалася внутрішня боротьба між різними політичними течіями. Центральна Рада тим часом все ще сподівалася з допомогою німців опанувати ситуацією. 11 квітня 1918 р. після гострих дебатів більшістю голосів українських та російських есерів, меншовиків та єврейських фракцій Мала Рада ухвалила призначити на 12 травня Всеукраїнські Установчі збори, визнавши дійсними вибори, частково проведені ще у грудні 1917 р. — січні 1918 р. [53]. Але не вона вже визначала хід подій. Головною силою стало командування запрошених Центральною Радою німецьких та австро-угорських військ. Д.І.Дорошенко на підтвердження наведеної тези цитував у своїй праці витяг з реферату про обстановку в Україні, представленого міністрові закордонних справ у Відні наприкінці березня 1918 р.: "ТМРада не має ні грошей, ні виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція) в своїм розпорядженні, і ми не можемо цієї недостатчі заступити, як довго не заклинемо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межі чисто військової окупації" [54].

Політика Центральної Ради викликала дедалі більше незадоволення як у командування німецьких та австро-угорських військ, так і серед найширших мас населення.

Заможне селянство північних повітів Полтавщини 25 березня 1918 р. зібралося в Лубнах на з'їзд, організований партією хліборобів-демократів. 26 березня 200 його делегатів приїхали до Києва, щоб передати постанову з'їзду Центральній Раді. В уряді нічого добитися не вдалося і делегація ухвалила скликати на 28 квітня у Києві Всеукраїнський з'їзд делегатів від усіх хліборобських організацій, порозумівшись

при цьому із "Союзом земельних власників". Поява 6 квітня 1918 р. наказу німецького головнокомандуючого Г.Ейхгорна про початок посівної без попереднього узгодження з українським урядом остаточно зіпсувала його стосунки з Центральною Радою. Мала Рада визнала, що втручання німців та австро-угорців у соціально-економічне й політичне життя України тільки ускладнить ситуацію і врешті-решт унеможливить виконання Україною економічних договорів між УНР та Центральними державами. Однак ці кроки Центральної Ради вже нічого змінити не могли, оскільки вона вичерпала всі ресурси політичної довіри до неї, як писав Д.І.Дорошенко, "широких кругів громадянства — і земельних власників, і міської буржуазії, і селян, і національно настроєної інтелігенції" [55].

Центральна Рада ще намагалася надолужити втрачений час. 25 квітня 1918 р. Мала Рада прийняла законопроект про вищу Економічну Раду УНР, якій надавалися широкі повноваження щодо "...об'єднання всіх державно-господарчих заходів правительства, а також попередній розгляд усіх законопроектів в справі фінансів, торгівлі, промисловості та інших" [56]. 27 квітня Рада Міністрів УНР гостро відреагувала на наказ Г.Ейхгорна про необхідність узгодження з німецьким командуванням святкування 1 Травня та будь-яких інших політичних заходів. Висловлювалися навіть вимоги відкликання Г.Ейхгорна. На тому ж засіданні міністри-есери заявили про вихід з уряду [57].

Оцінюючи накази Г.Ейхгорна, як втручання у внутрішні справи України, голова уряду В.Голубович та інші учасники засідання Малої Ради 27—28 квітня 1918 р. все ж виявили схильність до пошуків компромісу. Було вирішено направити депутацію до німецького посла барона А.Мумма. "Вказати в разі необхідності, — записали в директиві останній, — що нинішнє міністерство виходить у відставку, що новому міністерству Центральна Рада доручить переглянути земельний закон... в розумінні пристосування його до вимог життя" [58], тобто в інтересах поміщиків та заможних верств села. Проте А.Мумм відповів, що вже запізно, оскільки німецька влада неодноразово вказувала Центральній Раді та урядові УНР на їхні помилки й попереджала про нездійсненість соціалізації землі та інших реформ. "Вказівки ці до уваги не приймалися, — відзначив А.Мумм, — і трапилось те, що трапилось" [59], а саме — гетьманський переворот.

За свідченням українського соціал-демократа Б.М.Мартоса, селяни, навіть ті, які були проти більшовиків, ще негативніше поставилися до приходу іноземних військ, вважаючи, що "пани й буржуї знюхалися з німцями й заводять старий режим" [60]. Отже, обрання гетьманом П.П.Скоропадського здійснилося 29 квітня 1918 р. без будь-яких ускладнень на Всеукраїнському з'їзді делегатів усіх хліборобських організацій, який розпочав роботу напередодні [61]. Причому, як пише П.А.Христюк, німецьке командування, враховуючи складність політичної ситуації в Україні, робило спроби представити переворот перед Центральними державами, громадською думкою всього світу як справу, здійснену українськими силами, а "...новий лад як ліберальний, чи, навіть, і цілком демократичний, у всякім випадку — не реакційно поміщицький" [62]. Наведені факти свідчать самі за себе.

Політична боротьба в період гетьманщини (кінець квітня-листопад 1918 р.)

Гостра політична боротьба, в умовах якої розгорталися події 1918 р. в Україні, дістала неоднозначне висвітлення у працях, написаних у пореволюційний період як у нас в країні, так і в еміграції. Існують дві прямо протилежні оцінки гетьманщини: з одного боку — як періоду, коли найвиразнішого розвитку набула відроджена українська державність, з іншого ж — як періоду повернення до влади російських реакційних реставраційних кіл, які намагалися використати гетьманську владу для відновлення "єдиної і неділимої" Росії.

Серед прибічників першої точки зору насамперед слід назвати Д.І.Дорошенка, який входив до складу гетьманського уряду навіть тоді, коли його партія — УПСФ — ухвалила не посилати до нього своїх представників. Близької позиції дотримувалися й В.Андрієвський та Н.Д.Полонська-Василенко [63]. Д.І.Дорошенко висловлював переконання, що "гетьман від самого початку свого правління щиро хотів і дуже дбав про порозуміння з українськими національними колами...", не залишав думки про залучення до уряду членів УПСФ і навіть міркував про реорганізацію кабінету, "щоб перевагу в ньому мали представники більш поміркованого і більш державницьки настроєного, як він вірив, крила української національної демократії" [64].

Іншої точки зору дотримувалися представники різних течій УПСР та УСДРП. Так, український есер П.А.Христюк

вважав, що успіх гетьманського перевороту визначили три сили: "німецьке військо під проводом німецьких генералів, поміщики ("Союз земельных собственников") і капіталісти з російськими офіцерами-добровольцями та, нарешті, дрібна українська буржуазія — так звана "Українська демократично-хліборобська партія". Вирішальною силою, на його думку, було німецьке військо, яке здійснило переворот "в порозумінні з другою силою — поміщиками та капіталістами, використавши в декоративних цілях третю силу — дрібну українську буржуазію" [65].

Справедливість наведеної вище тези засвідчує ряд документів німецького командування в Україні та посла А.Мумма. Останній ще в переддень перевороту, 24 квітня 1918 р. у телеграмі міністрові закордонних справ повідомляв, що 23 квітня на спільній нараді з військовими уповноваженими Німеччини генерал-лейтенантом Гренером та Австро-Угорщини — графом Форгачем були визначені основні засади політичної та воєнної діяльності в Україні. "Співробітництво з нинішнім урядом (тоді ще з урядом Центральної Ради. — *А.Г.*), — відзначалося в ній — беручи до уваги його тенденції, неможливе. Утворення генерал-губернаторства (як пропонував граф Форгач. — *А.Г.*) поки що визнати недоцільним. Скільки буде можливо, зберігати український уряд, який, однак, у своїх діях мусить залежати від німецького та австро-угорського головнокомандуючих. Український уряд не повинен перешкоджати військовим та економічним заходам німецьких властей" [66].

Зневажливим ставленням до новоутвореної гетьманської Української держави пройняте повідомлення зі штабу Г.Ейхгорна головнокомандуючому Східним фронтом. "В даний момент, — відзначалося в ньому, — Скоропадський перебуває цілком і повністю під впливом головного командування... Німецьким військам буде неважко підтримувати порядок і спокій, якщо ми, нарешті, відмовимося від функції дружньої країни» Головне командування потурбується про те, щоб найменші безпорядки були в корені придушені найрішучим чином. В цих випадках воно користуватиметься підтримкою нового уряду" [67]. А.Мумм у телеграмі до Міністерства закордонних справ 2 травня 1918 р. однозначно твердив, що "за спиною нового уряду стоїть насамперед єдина авторитетна нині у країні влада — німецьке верховне командування" [68].

Тим часом іде ввечері 29 квітня 1918 р. за наказом міністра внутрішніх справ гетьманського уряду "до особливого розпорядження" було припинено видання газет "Відродження", "Боротьба", "Нова Рада". 30 квітня 1918 р. біля редакції останньої з'явилася німецька варта. Редактору "Нової Ради" есефу А.В.Ніковському запропонували увійти до уряду, але він відмовився [69].

Отже, ситуація, яка склалася в Україні, не могла не викликати побоювань серед української революційної демократії щодо дальшої долі національної справи, хоч у таборі українських соціалістичних партій єдності не було. УПСФ, УПСР, центральна течія УПСР, обурюючись сваволею окупаційних військ, все ж допускали можливість "легального використання" гетьманщини для збереження українського характеру державності і хоч якогось демократизму. порушувалося питання про входження до уряду представників УПСФ, але вони відмовилися, погоджуючись на переговори з німцями лише за участю УСДРП. Коли ж врешті-решт делегація у складі В.К.Винниченка (УСДРП), С.О.Єфремова (УПСФ), М.В.Салтана (УПСР), К.В.Лоського (УПСФ) та В.Андрієвського (УПСР) на зустрічі з начальником штабу німецьких військ Тренером виявила готовність до співпраці на умовах збереження республіканської форми української держави, скасування гетьманських законів, запровадження демократично-республіканської конституції й усунення П.П.Скоропадського, генерал Гренер заявив, що вороття до часів Центральної Ради немає, бо німецька влада вже визнала гетьмана.

3 травня на спільній нараді усіх згаданих вище партій есефи також погодилися увійти до уряду, але в тому разі, коли П.П.Скоропадський назветься тимчасовим президентом Української республіки. Проте вже було пізно, уряд був сформований. Спочатку його очолив "отаман міністрів" відомий, український діяч кадет М.П.Василенко, а невдовзі — полтавський поміщик октябрист Ф.А.Лизогуб. П.А.Христюк характеризував цей уряд як "цілком буржуазний, російський" і вважав, що дрібна українська буржуазія, яка відіграла

Л.В.Ніковський, назвавши М.П.Василенка "Дон-Кіхотом", писав 14 травня 1918 р. у "Новій Раді", що помилка останнього полягала в тому, що він кликав "до участі у творенні державного життя елемент завідомо негодящий до державно-творчості-явних політичних спекулянтів, котрі приховали свій общеросійський крам на той випадок, коли на нього підскочить ціна..".

помітну роль у гетьманському перевороті, залишилися цілком "не у дел" [70].

У редакційній статті першого номера "Нової Ради", який після скасування заборони з білими плямами цензури вийшов 9 травня 1918 р., було зроблено спробу дати оцінку політичній ситуації, яка передувала встановленню в Україні гетьманського режиму. Насамперед відзначалися внутрішня слабкість останнього уряду УНР В.Голубовича і те, що він не мав підтримки в будь-яких колах української людності. "Це здавалося, — зазначалося в статті, — як на ті часи, парадоксальним: адже ж правительство Голубовича було с.-рське, опиралося воно на більшість у Центральній Раді і с.-р. зібрали найбільш голосів під час усяких виборів. Проте події виправдали той життєвий парадокс і показали, що справді-таки правительство з лона найчисельнішої партії не знайшло собі жодної оборони і зійшло зі сцени так легко..." [71]. Соціально-політична база гетьманського уряду була непевна. Власницькі інстинкти, чорносотенний дух та російська орієнтація більшості з'їзду земельних власників, який обрав гетьмана, виключали "можливість солідарності з ним та його ділом і широких народних мас, і всіх прихильників волі, і, звичайно, української інтелігенції. З'їзд та сформований на ньому кабінет, що потім дістав собі в голови п.Лизогуба, з внутрішнього погляду знов же висить у повітрі й знов же не матиме ні реальної підпори в масах, ні навіть морального спочуття од української інтелігенції. Його політика неодмінно має бути чужою для України і, з багатьох поглядів, явно ворожою її інтересам". Досить широке цитування цієї статті з "Нової Ради" здається доцільним насамперед тому, що вона певною мірою є документом тієї епохи. У ній відбилися думки, так би мовити, дуже поміркованих кіл української національної демократії, які свою мету вбачали в тому, "...аби український народ оборонив свою державність і національні здобутки у демократичних формах". Далі в ній зазначалося, що "і за часів большевицьких, і за правительства Голубовича ми (тобто есефи. — *AS*) були в опозиції, бо і великоросійські і наші большевики працювали на згубу домаганням української національності і державності" [72].

Наступного дня, 10 травня, у "Новій Раді" з'явилася стаття есефа С.О.Єфремова "Парадоксальне правительство", в якій він твердив, що це "перше ділове правительство на Україні

— не українське". І коли ці "реальні політики", писав С.О.Єфремов, "учорашні обласники або й централісти сміливо переступають тепер навіть через федералізм і падають в обійми просто до самостійників...", то ці "самостійники з примусу" та українці, яких "мов Мефістофеля од хреста, корчить од самих звуків української мови", в разі зміни ситуації "...так само легко перестрибнуть знов через федерацію, добре ще як до обласності, і впадуть в обійми "единой неделимой" [73]. Так, власне, і сталося восени 1918 р.

І.П.Мазепа також схилявся до думки, що російські реакційні кола намагалися використати гетьманську владу як знаряддя у відбудові "единої і неделимої" монархічної Росії. Розвиваючи цю тезу, він оцінив гетьманщину, як "...штучне припинення революційного руху, що саме перед тим, в кінці 1917-го й на початку 1918-го року, дійшов до найвищої точки свого розвитку. Селяни ще не встигли перебрати до своїх рук панських земель, як нова влада почала все це відбирати й передавати назад поміщикам. Це був той головний ґрунт, — підсумовував він, — на якому, в народних масах чим далі все більше зростали революційні настрої" [74]. Останні ж виявлялися насамперед у ворожому ставленні до гетьманської влади.

У першій половині травня 1918 р. спрямовані проти неї резолюції ухвалили всеукраїнські селянський та робітничий з'їзди, які через заборону властей нелегально працювали у Києві та його околицях. Рішучі заходи, вжиті 12 травня 1918 р. Міністерством внутрішніх справ гетьманського уряду проти з'їзду Селянської спілки, "Нова Рада" називала "...помстою одних соціальних верств над другими...". Цілком слушно вона далі писала: "І коли члени Селянської спілки роз'їдуться по домівках, розігнані та тероризовані, вони, очевидно, одплатять на місці тим, чим може тільки платити роздратована маса... Ми... певні, що всякі спроби зробити бідніше селянство ворогом уряду кінчатся... заколотом, в яким потерплять інтереси тої й другої сторони, а найголовніше — держави.." [75].

Практично в усіх політичних партіях, і насамперед національних, в той період намітився процес глибокого внутрішнього розмежування. З'являлися нові течії, деякі з них пізніше об'єднувалися в партії, потім знову переживали складнощі нового поділу, як, наприклад, партія боротьбистів. У травні 1918 р. в зв'язку з необхідністю визначення політичної лінії в нових умовах відбулися з'їзди багатьох партій та громадських організацій України.

10 травня розпочався з'їзд УПСФ, на який прибули 40 представників губернських комітетів партії. Відкрив його голова ЦК С.О.Єфремов. У доповідях з місць відзначалося незадоволення провінції призначенням повітовими старостами слуг старого режиму, що розцінювалося як "реставрація панства". Ворожість до окупаційних військ зумовлювалася численними реквізиціями хліба, помешкань тощо. У доповіді "Про міжнародне становище України" О.Я.Шульгін запропонував чітко визначити в окремій резолюції "хід думок партії од федералізму до самостійності в зв'язку з ходом історичних подій". В умовах, що склалися, він наполягав на збереженні загального миру, нейтралітеті України, домаганнях визнання її державності з боку і воюючих, і нейтральних держав [76]. В результаті делегати з'їзду УПСФ висловилися за самостійність України, різко заперечивши проти федерації з тогочасною Радянською Росією. Однак і політику гетьманського уряду вони визнали антидемократичною, а кабінет міністрів — реакційним. Через це членам УПСФ було заборонено брати в ньому участь [77].

Гостра боротьба розгорнулася і на з'їзді УПСР, який 13—16 травня 1918 р. нелегально працював в околицях Києва. З метою забезпечення демократизації політичного й громадського життя його праве крило готове було до компромісу з гетьманом. Ліві шукали порозуміння з більшовиками. Від назви свого нелегального органу "Боротьба" вони й дістали назву "боротьбистів". З'їзд УПСР, загалом нечисленний через арешти й переслідування з боку гетьманських властей, розділювався практично навпіл, що дуже ускладнило прийняття рішень, оскільки з ряду питань виявилися глибоко принципові розходження. Праві, вважаючи революцію закінченою, кликали до роботи по організації мас, піднесенню їхньої культурної та національної свідомості в умовах легального й напівлегального існування партії. Вони вважали, що для збереження української державності можна взяти участь і у сурогаті парламенту — Державній раді, якщо остання буде скликана гетьманом. Вони також висловилися за "дружнє співділення соц.-рев., соц.-дем. і соц.-федералістів в цілях передачі влади в українські руки" [78].

Лівіця УПСР, навпаки, вважала революцію незакінченою і надавала першорядного значення розв'язанню соціально-економічних питань, протестуючи проти "національно-державницької та еволюційної" політики правої течії, проти підміни

нею класової соціалістично-революційної боротьби трудящих мас культурницькою аполітичною роботою "верхів" партій, закликала до підпільної діяльності по організації збройного повстання робітників і селян проти гетьмана. Незначною більшістю пройшла резолюція правих. Однак нестабільність складу делегатів з'їзду в зв'язку з конспірацією призвела до того, що в складі ЦК переважали представники лівиці. Останні ж, ігноруючи ухвали з'їзду, вдалися до реалізації власних ідей. Можливості для порозуміння вичерпалися. Праве крило вирішило утворити тимчасовий організаційний комітет центральної фракції УПСР, який запропонував скликати новий з'їзд партії. Розкол УПСР завершився.

Різко негативне ставлення до влади гетьмана засвідчив V з'їзд УСДРП, що також відбувся в середині травня 1918 р. і на перше місце висунув завдання "відстоювання цілковитої самостійності України" та "рішучої боротьби з гаслом федерації з Росією" [79]. Група лівих уесдеків вийшла з партії і пізніше, у липні 1918 р., увійшла до складу КП(б)У на її першому з'їзді.

Отже, так склалося, що гетьмана до певного моменту підтримували лише хлібороби-власники та середня інтелігенція. Про готовність "всіма силами сприяти утворенню нового державного, громадського та економічного ладу Української держави" висловилися понад 1000 учасників з'їзду промисловців, банкірів, торговців, фінансистів та поміщиків, який працював у Києві 15—18 травня 1918 р. і утворив "Союз промисловості, торгівлі, фінансів, сільського господарства" — так званий "ПРОТОФІС". Очолив його князь А.Д.Голіцин [80]. Взявши участь у з'їзді, голова уряду Ф.А.Лизогуб заявив, що будь-які виступи проти існуючого ладу "придушуватимуться міцною рукою" [81].

Великі надії гетьманська Рада Міністрів покладала на конституційно-демократичну партію (кадетів), яка складалася з росіян, українців, євреїв тощо. Однак серед делегатів її з'їзду, який працював у Києві 8—11 травня 1918 р. за участю трьох гетьманських міністрів М.П.Василенка, А.К.Рженецького та Г.Гутника, одностайності не було. Про це свідчать досить суперечливі повідомлення про хід його роботи у тогочасній київській пресі. "Киевская мысль", наприклад, писала про визнання делегатами ідеї самостійності України і підтвердження ними права членів партії входити до нового уряду [82]. Іншою поставала картина роботи з'їзду кадетів

у статті А.В.Ніковського, що її надрукувала "Нова Рада". Він звернув увагу на те, що в той час як там дійсно прозвучали голоси за визнання самостійності України, велика торгово-промислова буржуазія, об'єднавшись через кілька днів у "ПРОТОФІС", затримала резолюцію про довіру гетьманському урядові. "...Партія, яка шукає способів стати урядовою на Україні, — писав з цього приводу А.В.Ніковський, — не може зняти з порядку денного питання про відношення до української державності, коли не хоче далі слухати докорів в нечесності... На кадетському з'їзді виявився нахил до признання цього ненависного досі принципу, але разом з тим торгово-промислова буржуазія зараз же од кадетів одмежовується...". А через це "саме правительство... повисає у повітрі, ізолюється од тих, на кого збиралося спиратись", бо "демократія за новим кабінетом не піде і не може піти" [83]. В ситуації, що склалася, А.В.Ніковський вбачав для уряду Ф.А.Лизогуба лише два виходи: шляхом репресій, обгородившись багнетами, залучати прихильників капіталами та обіцянками привілеїв або визнати своє політичне банкрутство і поступитися місцем "демократичному урядові, який знайде хоч би яку спільну мову з демократичною масою України". Наступні події в Україні восени 1918 р. розгорталися саме за останнім сценарієм. Оцінюючи позицію кадетів у цілому, А.В.Ніковський зробив досить образний висновок: "...Партія російських патріотів, германофобів, централістів несподівано по самі вуха вскочила у холодну воду українського сепаратизму і то не разом з українською інтелігенцією та демократією, а власне з нелюбою їй нацією та реакціонерами" [84].

Таким чином, опозиція гетьманському урядові продовжувала зростати. Найнебезпечнішим для нового режиму було те, що політичні партії та групи, які входили до її складу, поступово долали суперечності й намагалися консолідувати сили. В.К.Винниченко поділяв опозицію, так би мовити, на легальну і нелегальну. До першої він відносив усі ті політичні партії та групи, які були раніше представлені у Центральній Раді: УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС та ін. Він навіть пише, ніби після усунення Центральної Ради ними з метою об'єднання дій був утворений центр українських партій ("ЦУП"), який, щоправда, дуже швидко розпався [85].

Серйозним кроком до координації усіх сил демократичного українського руху стало утворення в середині травня

1918 р. Українського національно-державного союзу, до якого увійшли українські самостійники, соціалісти-федералісти, трудова партія, пізніше — й хлібороби-демократи, Рада залізничників, поштово-телеграфна спілка, УСДРП та УПСР. Очолив союз есеф А.В.Ніковський. В меморіалі УНДС від 21 травня 1918 р., поданому гетьману 24 травня, уряд Ф.А.Лизогуба був оцінений як "не-український по своєму складу і по своїй політичній орієнтації" [86]. УНДС вважав, що входження до кабінету кадетів та представників неукраїнських груп, які завжди негативно ставилися до українського руху і української державності, сповідаючи ідею відновлення "єдиної і неділимої Росії", вело до зростання незадоволення селянства. З втратою останнім надії на одержання землі "большевизм знову почав набирати сили по селах, — відзначалося далі в меморіалі. — „Все доводить, що сучасний кабінет міністрів врятувати державу від анархії й безладдя, установити тверду владу, оперту на довір'я народу, та зміцнити самостійну Українську Державу не зможе" [87]. Отже, Український національно-державний союз тим самим висловлював урядові недовіру.

До нелегальних міжпартійних блоків можна віднести досить ефективні тактичні угоди більшовиків з лівим крилом української революційної демократії. Прикладом може служити утворення ще за доби Центральної Ради 18 квітня 1918 р. на сесії ЦВК Рад УСРР у Таганрозі, куди після зайняття України німцями переїхали органи радянської влади, замість Народного Секретаріату так званого Бюро для керівництва підпіллям та повстанським рухом в Україні ("Дев'ятка"). До цього органу, який іноді називають повстанським Народним Секретаріатом, входили: більшовики А.С.Бубнов, В.П.Затонський, Г.Л.Пятаков, М.О.Скрипник (голова), ліві російські та українські есери С.Мстиславський, О.С.Северо-Одосвський, Є.П.Терлецький, Сьомушкін та лівий український с.-д. М.С.Врублевський [88].

Досить впливовою політичною силою в Україні у 1918 р., особливо за гетьманщини, стали різні російські організації, утворені переважно втікачами з більшовицької Росії, а серед них — "Монархічний блок*", "Нарада членів законодавчих палат", "Російський союз", "Союз російського народу", "Союз відродження Росії", "Національний центр", "Наша батьківщина", "Московський центр", "Рада державного об'єднання Росії" тощо. Щоб обговорити питання про шляхи

відновлення "єдиної і неділимої Росії", вони час від часу скликали свої з'їзди, наради та збори. Так, 14 травня 1918 р. в Одесі відбулися збори "Союзу російського народу". 6 червня збиралися монархісти у Харкові. 7 липня у Софійському соборі у Києві пройшов молебень "за здоров'я його царської величності", а черед три тижні — панахида по розстріляному у Єкатеринбурзі Миколі II. 23 липня зібрався монархічний з'їзд у Києві. У вересні — жовтні працювали кілька нарад членів IV Державної думи і Державної ради Росії під головуванням графа О.Бобринського [89]. До Києва приїздив лідер кадетської партії П.М.Мілюков. "Известия ВЦИК" 23 жовтня 1918 р. повідомляли про засідання ЦК кадетів, на якому виступив "один з видатних діячів" партії. А далі наводилася оцінка ситуації "Новою Радою", яка засвідчувала падіння популярності колишніх лідерів кадетів. "Незадоволення зростає і тому, — зазначалося в газеті, — що вони взяли надто вправо. Відомо лише, що мілюковська група веде переговори з правими елементами, з якими їх об'єднує питання про реставрацію монархії, ставлення до Установчих зборів та питань миру" [90]. 6 вересня 1918 р. відбулися другі відкриті збори союзу монархічних організацій у Харкові. Офіційно присвячені організаційним питанням, вони виявилися надзвичайно бурхливими через необхідність дати відповідь — чи відповідає гетьманська влада "сподіванням народу". Більшість учасників висловилися за повну реставрацію монархії, меншість погоджувалася на гетьмана. Остаточне рішення відклали до завершення організації союзу. Дехто жалкував, що гетьман не наважився відновити "смугу осілості" [91]. Тим часом в Україні вже відкрито формувалися офіцерські загони, які потім направлялися на Дон та Північний Кавказ, де зосереджувалися основні сили білої гвардії.

Найбільш масовою з усіх згаданих вище російських організацій був "Російський союз", заснований у травні 1918 р. у Києві з формальною метою "об'єднати сили "русских" в Україні для оборони і розвитку московської культури і, особливо, мови". Насправді ж йшлося насамперед про забезпечення відбудови Росії у старих межах. Цікаво, що до складу цього союзу входили представники найрізноманітніших російських партій та організацій, що існували в Україні, від кадетів і навіть правіших за них елементів і до російських есерів та соціал-демократів меншовиків. П.А.Христюк звертає

увагу на те, що "не входили в склад "Русского союза" з лівих соціалістичних російських партій тільки більшовики" [92]. Майже таку ж оцінку згаданому утворенню давав і В.К.Винниченко. "Політичні неруські демократичні партії, — писав, зокрема, він, — припинили. А руські всі (за винятком більшовиків) вступили в "Русский союз", який мав на меті боротьбу з українством. Чорносотенці, кадети, меншовики й есери всі, під захистом німців і лизоблюдів, дружно йшли походом на українське відродження" 1931

Як надзвичайно складну і суперечливу характеризує тогочасну політичну ситуацію в Україні Н.Д.Полонська-Василенко у праці, написаній у 70-і роки. Спираючись на доробок своїх попередників-істориків і на праці активних учасників подій, вона насамперед звернула увагу на те, що становище в Україні "погіршувало взаємне недовір'я між урядом та населенням. Це недовір'я підсилювалося внаслідок антиурядової пропаганди з одного боку і помилок уряду — з другого. Майже в кожному міністерстві, — продовжувала вона, — були урядовці, наставлені вороже до нового режиму... Не було внутрішнього контакту між вищим урядом та місцевою адміністрацією, більша частина якої теж ставилася вороже до нової влади: одні, як прихильники Центральної Ради, інші — як прихильники більшовиків. Поволі відбувалася заміна місцевої адміністрації новою: призначалося людей не-соціалістичних партій, ворожих більшовизмові і за обставинами часу — германофільської орієнтації. Переважне місце приділяли земським діячам, але було чимало урядовців царських часів, що викликало незадоволення національно свідомих українців, здебільше соціалістів" [94].

До цього слід додати гостре незадоволення діями гетьманського уряду з боку трудящих мас. Взяти хоча б розіслане його Міністерством внутрішніх справ 13 травня 1918 р. телеграфне розпорядження губернським старостам про необхідність довести до відома населення, що "вся влада на Україні належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням — німецьким та австро-угорським, яке виявило готовність на випадок необхідності підтримувати цю владу своєю збройною силою і суворо карати за непідкорення цій владі у повному єднанні з українською адміністрацією" [95]. Негативне враження, власне, на всі верстви українського села справив датований 18 травня 1918 р. циркуляр Міністерства внутрішніх

справ гетьманського уряду про повернення поміщикам їхньої власності: самовільно вилученого у них рухомого майна, вирубаного лісу, в тому числі і отриманого за розпорядженнями земельних комітетів. В разі невиконання наказу загрожувала карна відповідальність. Для придушення опору населення пропонувалося застосовувати сили поліції та війська. Одночасно розпочиналася ревізія діяльності земельних комітетів. Особливо суворій відповідальності підлягали особи, помічені у псуванні посівів, випасів, лісів [96]. Не додав популярності гетьману та його урядові серед селянства виданий 15 липня 1918 р. закон про передачу хліба врожаю 1918 р. у розпорядження Української держави [97].

В умовах загострення незгод з гетьманським режимом представників демократичного українського національного руху, з одного боку, і наростання протесту народних мас і посилення серед них більшовицької пропаганди — з іншого, на перший план висувалася реалізація ідеї створення єдиного національного фронту. Вона знайшла втілення у формуванні Українського національного союзу шляхом приєднання до Українського національно-державного союзу широкого спектру українських партій і груп, в тому числі УСДРП та окремих лідерів центральної течії УПСР. Представники хліборобів-демократів до нього не ввійшла Помірковані кола українського національного руху вбачали в цьому подію величезної історичної ваги. Проте В.К.Винниченко, який 18 вересня 1918 р. замінив на посаді керівника УНС А.В.Ніковського, пізніше досить критично оцінив діяльність Союзу в розумінні того, як дорого платила українська демократія "за бажання створити свою державу™ за німецьку поміч і за зраду своїх трудових мас.." [98]

Остання теза стосувалася селянства. За спостереженнями В.К.Винниченка, протест селян проти гетьманського уряду та дій німецького й австро-угорського війська поступово поширювався на боротьбу за українську самостійність і національну державність. "Слова "Україна", "Українська Держава", — писав він, — тепер асоціювались у них з словами "німецьке військо", "Гетьман", "пани", "старости", "карні експедиції", "офіцерня", "різки" і усяке інше страхіття" [99]. Не дивно що в ході антигетьманського повстання і особливо після його перемоги при визначенні форми влади в Україні не лише в масах населення, а й серед керівництва українського національного руху поряд з ідеєю відродження УНР дебатовалося і питання про встановлення влади Рад.

П.А.Христюк, як представник лівиці національних сил, вважав, що слід було дотримуватися тактики творення, не лише єдиного українського національного фронту, "високо-патріотичних українських організацій", а й соціалістичної, інтернаціональної в кращому розумінні цього слова, роботи серед робітництва. На його думку, тільки так можна було усунути національний антагонізм між містом і селом. Поряд з цим, аналізуючи зміни в позиції правих УСДРП, П.А.Христюк твердив, що вона тепер тяжіла вже не лише до утворення єдиного українського національного фронту, а й далі, у бік народження угодовства і збереження національно-політичних здобутків української нації ціною примирення з гетьманщиною. Він вважав це наївним і нездійснимим [100]. Серйозні негаразди всередині українського національного руху значно ускладнювали і без того тяжку ситуацію в Україні.

До ще більшого її загострення вела діяльність більшовиків, які, закликаючи маси до антигетьманського повстання, неухильно дотримувалися тактики збереження єдності України з Радянською Росією. У маніфесті, з яким звернулася до робітників і селян України сесія ЦВК Рад УСРР, що відбулася 18 квітня 1918 р. у Таганрозі, висловлювалася впевненість в необхідності допомоги останньої у визволенні України. У Таганрозі ж ще за існування Центральної Ради 19—20 квітня 1918 р. зібралася нарада більшовиків України за участю евакуйованих з республіки членів комуністичних фракцій Рад, Народного Секретаріату тощо. На ній були присутні представники від лівих українських есерів та соціал-демократів, що на той час розірвали зі своїми партіями. Поряд з виробленням заходів до об'єднання більшовицьких організацій України важливе місце займало питання про тактику боротьби проти німецької окупації, причому знову і знову підкреслювалося, що комуністи повинні роз'яснювати трудящим "всю залежність успіху цього повстання від збереження і зміцнення Радянської влади в Російській Федерації".

До речі, на Таганрозькій нараді виникли глибокі розбіжності як в оцінці реальності переможного повстання в Україні найближчим часом, так і у визначенні статусу майбутньої КП(б)У. Частина делегатів підтримувала проект Е.Й.Квірінга про утворення автономної партії зі своїм ЦК і своїми з'їздами, але підпорядкованої загальноросійському ЦК РКП(б), інша — висловила за пропозицію М.О.Скрипника,

що передбачала самостійність Комуністичної партії України зі своїм ЦК і партійними з'їздами, а зв'язок з ЦК РКП(б) мав здійснюватися через міжнародну комісію (III Інтернаціонал). І хоч незначною більшістю пройшла остання резолюція, I з'їзд КП(б)У, який працював 5—12 липня 1918 р. в Москві, все ж таки ухвалив об'єднати комуністичні організації України в автономну у місцевих питаннях Комуністичну партію України зі своїм ЦК і своїми з'їздами, але таку, що мала входити до єдиної Російської Комуністичної партії (більшовиків) з підпорядкуванням у програмних питаннях загальним з'їздам останньої, а загальнополітичних — ЦК РКП(б) [101]. Це призвело до того, що в Україні КП(б)У вважалася, власне, партією не українською, а лише частиною РКП(б). До речі, у складі ЦК, обраному на першому з'їзді партії, серед 15 членів було лише три українці, в тому числі колишній лівий український соціал-демократ П.Буценко [102]. Для керівництва підготовкою повстання більшовики утворили Центральний військово-революційний комітет (ЦВРК) України.

У свою чергу, УНС дедалі більше перетворювався на осередок легальної боротьби, навколо якого гуртувалися сили українського національного руху. Цей процес особливо активізувався після того, як П.П.Скоропадський та його уряд розширили контакти з політичними силами, що сповідували ідею відродження "єдиної і неділимої Росії". 7 серпня 1918 р. було підписано попередню угоду урядів Української держави та Всевеликого Війська Донського про визначення кордонів між ними і взаємне визнання незалежності й суверенності [103]. Згаданий документ доповнювався "Додатковою секретною угодою" уповноважених донського та гетьманського урядів, згідно з якою останній зобов'язувався якнайшвидше постачати донському війську озброєння та військово спорядження з розрахунку на три корпуси з майна, яке залишилося "понад кількість, необхідну для укомплектування кількості українських військ, встановленої за угодою з Центральними державами" [104].

З цього приводу УНС 30 серпня 1918 р. ухвалив резолюцію-протест, заявивши, що "українське громадянство та народ ніколи не примиряться з фактом відокремлення українського народу на Донщині" [105]. Вимоги переглянути угоду успіху не мали. В середині листопада 1918 р. уряд Української держави телеграмою запропонував урядам Дону,

Кубані, Тереку, Грузії та представникові Добровольчої армії об'єднати сили для боротьби з радянською владою. "Виступаючи на боротьбу за відновлення єдності Росії і за звільнення її від більшовиків, — зазначалося в ній, — у повній згоді з вами і з іншими урядами держав, що утворилися на території колишньої Російської імперії, Уряд України вважає, що було б тепер своєчасно представникам Дону, Кубані, Тереку, Добровольчої армії і Грузії зібрати їхніх представників у Києві для обговорення питань, пов'язаних з відбудовою єдності Росії та майбутнього існування її" [106].

Водночас ще влітку гетьманський уряд виявив намір до зближення з Францією та Англією, але тоді це викликало різке заперечення з боку Німеччини та Австро-Угорщини [107].

На тлі наведених фактів уявляється цілком закономірною безперспективність мирних переговорів між Україною та РСФРР, які велися гетьманським урядом з травня 1918 р. згідно з умовами Брестського договору. Тим часом взаємини з Росією були одним з найважливіших політичних факторів у формуванні ситуації в Україні. Російська делегація з 20 осіб, очолена Х.Г.Раковським, ще 23 травня 1918 р. прибула до Києва. Українською делегацією керував професор С.П.Шелухін. 12 червня 1918 р. був підписаний прелімінарний договір про припинення військових дій на фронті на час переговорів. Останні велися двома мовами з участю перекладачів. На них розглядалися надзвичайно складні й важливі питання: про припинення військових дій, фінанси, транспорт, поштові зв'язки, обмін полоненими, економічні та культурні взаємини і найважче — про кордони.

Вміщений в "Известиях ВЦИК" 27 серпня 1918 р. матеріал "Мирові переговори з Україною", який, власне, є викладом відповіді Х.Г.Раковського на заяву С.П.Шелухіна, дає яскраве уявлення про надто жорстку позицію Радянської Росії, особливо в питанні про визначення кордонів, що не могло не завести переговори в глухий кут. Радянська Росія, зокрема, претендувала на дві третини Донбасу, в тому числі на Слов'яносербський повіт Катеринославської губернії, твердячи, що там проживає менше як 50% українців [108]. Щодо нерухомого майна (казенних заводів, фабрик, портів тощо) держава, яка відокремлювалася, тобто Україна, мала компенсувати Росії певну частину їхньої вартості. Голова комісії торгу і промисловості гетьманського уряду Г.Гутник в свою чергу ще 30 липня 1918 р. заявив про необхідність загальної

оцінки майна всієї Росії, щоб можна було визначити частку України в активі та пасиві, виходячи з кількості населення. Але Г.Тутник при цьому нагадав, що українці завжди платили до загальноросійської казни пропорційно більшу частину податків і зборів, а тому мають підстави вимагати відповідного зниження їхньої частки у пасиві Росії [109]. На переговорах поставало питання і про повернення Україні археологічних пам'яток, знайдених у Криму, "на підставі того, що на Таврійському півострові існували українські поселення раніше російських" [110].

Посилаючись на вищезгадані цілком справедливі вимоги України, Х.Г.Раковський намагався звинуватити її делегацію у затриманні переговорів. 24 серпня 1918 р. був заявлений протест і проти визнання Україною Донської республіки [111]. Тим часом сама Росія відкрито претендувала на Крим, хоч Г.В.Чичерін з телеграми, направленої йому Х.Г.Раковським наприкінці вересня 1918 р., вже знав про опублікування в українській пресі офіційного повідомлення про очікуване незабаром прибуття до Києва делегатів Криму для розв'язання питання про злиття останнього з Україною [112]. Після оголошення 25 вересня 1918 р. декларації української делегації, яка російською делегацією була визнана неприйнятною, ситуація стала практично безнадійною. РСФРР у свою чергу 27 вересня 1918 р. також виступила з декларацією, в якій наполягала на верховенстві над територіями, де "...в силу тимчасових воєнних обставин не діє влада Рад робітників і селян" і категорично заперечувала проти висновку української делегації, ніби Росія втратила свої права на Білорусію, Крим, Донську область, Бессарабію [113]. Оскаржувалися і вимоги української делегації щодо визнання певної екстериторіальності ряду повітів Курської та Воронежської губерній, де переважало українське населення (наприклад Стародубського), а також ряду повітів Мінської та Могильовської губерній [114].

8 жовтня 1918 р. відбулося останнє засідання мирних делегацій у переповненому залі колишньої Малої Ради. Остаточну крапку в цій справі поставило скасування Брестського договору після перемоги революції в Німеччині. Щоправда, Д.І.Дорошенко звинувачував у зриві переговорів уряд Радянської Росії, заявляючи, що через членів мирної делегації останній мав контакти з керівниками УНС і знав про підготовку антигетьманського повстання. Він вважав, що

з жовтня Радянська Росія почала "діяльно готуватись до збройного захоплення України" [115].

Більшість Українського Національного союзу все ж таки шукала мирних шляхів до порозуміння з гетьманською владою, тоді як опозиційні течії вбачали єдиний вихід у повстанні, готуючи яке, вони пішли навіть на контакти з більшовиками. Зокрема, П.А.Христюк наводить факт про зустріч В.К.Винниченка та трьох братів Мазуренків у переддень повстання з головою російської мирної делегації Х.Г.Раковським для з'ясування питання про стосунки між Україною і Радянською Росією в разі початку антигетьманського виступу. Поставившись із співчуттям до ідеї повстання, Х.Г.Раковський не обіцяв збройної допомоги з боку Росії, але запевнив, що й агресивних намірів щодо України остання не має [116].

Тим часом, на середину жовтня 1918 р. конфронтація між Українським національним союзом та гетьманським урядом набула відвертого характеру. УНС оголосив "Заяву про внутрішнє і міжнародне становище України", в якій заперечував законність і повноважність гетьманського уряду і наполягав, що до сформування уряду, який спиратиметься на широкі демократичні маси українського народу, "тільки коаліційно-демократичний національний кабінет міністрів має право тимчасово... стояти на чолі державної роботи". Цей кабінет мав би негайно здійснити демократичну аграрну реформу на основі знищення великого землеволодіння і забезпечення землею трудового селянства, якнайшвидше виробити виборчий закон для обрання законодавчого повноважного органу української землі, відновити дію усіх демократичних свобод, які "...було здобуто революцією на Україні, але знищено сучасним урядом". Нарешті, УНС, "спираючись на історичне та природне право кожного народу гуртувати в одно ціле всі одірвані від його часті", ставив питання про об'єднання "в один державний український організм всіх заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли в склад Української держави, цебто: Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, частини Бессарабії з українським населенням, частини етнографічно української Донщини, Чорноморії і Кубані" [117].

З ослабленням позицій основної опори гетьмана — Німеччини — і зростанням впливу Антанти, яка

підтримувала прихильників ідеї відновлення "єдиної і неділимої Росії", насамперед Добровольчої армії А.І.Денікіна, політична ситуація в Україні вкрай загострилася. 17 жовтня 1918 р. на засіданні кабінету Ф.А.Лизогуба було зачитано представлену десятима міністрами-кадетами "Записку в справі зовнішньої політики України", автори якої твердили, що "Україна може бачити свій добробут в добробуті інших "руських" держав, що повстали на теренах бувшої Росії, і, зокрема, в добробуті Великоросії" [118]. В центрі уваги опинилися взаємини з Радянською Росією. Висувалася вимога про негайний початок військових дій проти РСФРР під гаслом відродження великої Росії.

Результатом гострих незгод стала віставка кабінету. Німецький штаб доручив Ф.А.Лизогубові сформувати новий уряд. УНС домігся того, що в складі останнього майже половину становили представники українського національного руху, щоправда, його поміркованих кіл. Однак політика нового кабінету, який утримався при владі лише з 19 жовтня по 15 листопада 1918 р., мало відрізнялася від попередньої. Тому не випадково, що з утворенням нового уряду процес перегрупування політичних сил в Україні не припинився.

Серйозні зміни у співвідношенні політичних сил восени 1918 р. значною мірою були пов'язані з поразкою Центральних держав, внаслідок якої, як відомо, відбулася переорієнтація буржуазних і поміщицьких кіл в бік Антанти. Тим більше, що проти цього вже не заперечували ні Німеччина, ні Австро-Угорщина.

Важливою подією для такої селянської країни, як Україна, став поділ Союзу хліборобів-власників на дві течії. Дрібні хлібороби, очолені М.Коваленком, 20 жовтня 1918 р. подали гетьману меморандум, в якому боронили незалежність і суверенність України, а делегація великих землевласників заявила "про розуміння нею самостійності як тимчасової, перехідної форми до федерації з майбутньою оновленою Росією" [119].

26—28 жовтня 1918 р. у Києві зібралася конференція партії Українських хліборобів-демократів, яка у своїх рішеннях насамперед зобов'язувала місцеві партійні управи негайно скликати з'їзди, де розглянути земельне питання, визначивши місцеві норми максимуму володіння. Далі йшлося про утворення земельного фонду шляхом викупу великих латифундій, про визнання української мови державною, утворення кабінету

міністрів "з людей, щиро відданих українській державі" тощо. Конференція категорично заперечувала проти будь-якої злуки з Росією, вважаючи потрібним "доложити всіх своїх сил, щоб вільна й незалежна Україна вдержалася". Щодо питання про скликання Національного Конгресу та державного парламенту конференція ухвалила - "доручити Генеральній управі УХ-ДП ввійти в порозуміння з Національним Союзом і урядом в справі негайного скликання Національного Конгресу в такому складі, котрий би з одного боку забезпечив українську більшість відповідно українській більшості населення, а, з другого боку, в очах всього світу міг би достойно репрезентувати українську націю" [120]. Крім того, Національний Конгрес мав санкціонувати закон про вибори парламенту.

Протилежною була спрямованість рішень 2-го Всеукраїнського з'їзду Союзу хліборобів-власників, який 4 листопада 1918 р. відкрився у Києві за участю майже 1000 делегатів. З'їзд розглянув статут Союзу, питання про земельну реформу, організацію самооборони на місцях та про сільськогосподарські кооперативи. В його роботі взяли участь міністри уряду — внутрішніх справ В.С.Рейнбот та фінансів А.К.Ржепецький. Вигуками "Слава панові гетьману!" супроводжувалося прийняття пропозиції направити делегацію до П.П.Скоропадського. "Вірте, пане гетьмане, — зазначалося у зверненні до нього, — що у всякій час ви зустрінете в нас цілковиту допомогу в усіх ваших починах для рідної України" [121]. По тому відбулася панахида "за полеглих од большевиків". У резолюції із земельної справи засуджувалися заходи "...примусового перерозподілення землі..." як небезпечні і такі, що "порушують принцип приватної власності". Колишній товариш прокурора Петербурзького суду Ненарокомов у доповіді про самооборону радив утворювати на місцях хліборобське військо, яке б не тільки боронило Україну від большевиків, а й наступало на Московщину, щоб знищити останніх дощенту. Колишній голова Державної думи Пуришкевич також закликав до боротьби з большевиками усіма засобами. Після завершення з'їзду його делегати були запрошені митрополитом Антонієм на обід до Лаври [122]. Отже, російське духовництво поділяло їхні погляди. Великі землевласники, власне, залишилися на той час чи не єдиною силою, що підтримувала гетьмана в останні місяці його правління.

Згаданий з'їзд великих землевласників викликав негативну реакцію серед демократичних кіл населення. Про це свідчить

стаття "Хлібороби і власники", вміщена у "Новій Раді" 12 листопада 1918 р. Особливо обурювала автора антиукраїнська спрямованість з'їзду. "Справжні селяни-хлібороби, — зазначалося в статті, — наочно переконалися, що пани землевласники з "ПРОТОФІСУ" не тільки домагаються зберегти своє соціальне панування над українським народом, а всякими засобами борються за знищення самої української державності, яка, очевидно, на думку панів-поміщиків, нічим не зв'язаних з українським народом, окрім класового панування над ним, не може гарантувати того соціального статус-кво, яке було до революції" [123]. Українські хлібороби зрозуміли потребу й необхідність збереження та зміцнення української державності і стали на шлях національної державної політики, яка вимагала земельної реформи та розвитку національної культури. Це й стало основною причиною того розколу, який відбувся на з'їзді хліборобів та землевласників. "Селяни-хлібороби покинули панський з'їзд та панську організацію, щоб заснувати свою власну організацію "Всеукраїнський союз хліборобів-власників", — йшлося в ній далі. — Купка панів-дідичів, яких на Україні не більше 40—50 тисяч, навіть зі своїми прихвоснями складатиме невелику реальну силу". А далі зазначалося, що й "ПРОТОФІС", якби дійшло до виборів у державний сойм, "репрезентував би волю не більше 500 — 600 тис. населення України". Новостворений союз визначався як організація, яка могла розраховувати на мільйони дрібних власників, і тому могла стати міцною підвалиною української державності [124].

Домігшись портфелів у кабінеті Ф.А.Лизогуба, його українська меншість виявилася неспроможною розв'язати принципове питання про зміну курсу. Особливий спротив з боку неукраїнської більшості уряду викликало рішення УНС від 30 жовтня 1918 р. про скликання 17 листопада 1918 р. Національного Конгресу України, метою якого було "...найповніше виявити думку й волю українського народу" з таких найважливіших питань, як міжнародне становище України, форми державного будівництва, економічна політика, організація військових сил та народного самоуправління. При тому у ньому мали взяти участь не лише представники Наддніпрянської України, але й інших територій, на яких компактно проживали етнічні українці [125]. Отже, з порядку денного не сходило і питання про відродження Соборної України. 8 листопада 1918 р. в "Новій Раді" з'явилося

звернення Головної Ради Галицької, Буковинської та Угорської України із закликом до тих, хто хоче допомогти їм у боротьбі за національне визволення. Його підтримав УНС, президія якого виступила з відозвою до громадян України про допомогу Західній Україні, яка "в боротьбі з поляками за створення своєї державної влади переживає критичний момент" [126].

Тим часом більшість уряду і його голова намагалися спрямувати "коаліцію" на шлях відродження "єдиної і неділимої Росії". Сам Ф.А.Лизогуб ще під час серпневого, 1918 р., візиту до Берліна викликав скандал подібними своїми заявами. Кілька матеріалів, які з'явилися у газеті "Відродження", були спрямовані на заспокоєння громадської думки в Україні. В них висловлювався жаль з приводу того, що там зрозуміли слова міністра так, ніби "українці тільки й того бажають, щоби об'єднатись з "єдиною і неділимкою" [127]. Тепер же Ф.А.Лизогуб мав змогу спиратися, зокрема, на рішення 2-го з'їзду "ПРОТОФІСУ", який 27—30 жовтня 1918 р. відбувся у Києві. Цей з'їзд закликав буржуазію "цупко триматись єдиного капіталістичного фронту". Міністр торгу і промисловості С.Ф.Мерінг висловив переконання, що промисловість в Україні можна відбудувати лише за умови, коли вона "економічно не буде відділена від решти областей колишньої Російської держави". Міністр фінансів А.К.Ржепецький заявив, що тільки буржуазія може бути надійною опорою уряду. Доповідач від Союзу фабрикантів та заводчиків України ("СУОЗІФ") А.Оцуп також приєднався до думки, що майбутнє південної промисловості можливе лише у возз'єднаній і відбудованій батьківщині" (тобто "єдиній і неділимій Росії". — А.Г.). Голова "ПРОТОФІСУ" князь А.Д.Голіцин взагалі різко засудив навіть згоду гетьмана на включення до уряду українських діячів [128].

На той час в Україні помітно зміцніли позиції і активізувалася діяльність "Союзу відродження Росії". Його відділення існували в багатьох великих містах і об'єднували відомих діячів партій кадетів, народних соціалістів, с.-д. меншовиків (оборонців), груп "Єдинства", кооператорів тощо. Вони прагнули налагодити 'зв'язки з близькими до них за політичним спрямуванням організаціями, не приховуючи своїх дальших планів [129]. Зокрема, одеський комітет "Союзу відродження Росії" вважав необхідним боротися з більшовиками, а "другою язвою" називав борців за незалежну

Україну. "Треба витравити, — заявляли комітетники, — обидві ці язви і відтворити єдину вільну демократичну Росію. Треба утворити один загальноросійський уряд" [130]. Про це ж мріяли і учасники наради земств та міст України, Дону, Криму, представників союзу міст Північної України, крайових земсько-міських союзів півдня України і Криму, міст Петрограда, Москви, Києва, Одеси, Катеринослава, Катеринодара, Ростова, Сімферополя, Харкова, а також Харківського, Таврійського та Катеринославського земств. Нарада відбулася в середині листопада 1918 р. і надала повноваження обраному нею Тимчасовому комітетові до скликання з'їзду міст і земств виступати від імені органів самоврядування "Південного сходу" та "Півдня". Це було пряме втручання у внутрішні справи України. Представники об'єднання земств останньої участі в нараді не брали. 13 листопада 1918 р. через газету "Нова Рада" вони заявили, що наведені вище рішення "не можуть вважатися голосом земств України", що на Україні "правомочна лише Всеукраїнська управа земств". Її очолював С.В.Петлюра [131].

Про зміцнення позицій борців за "єдину і неділиму" в Україні свідчило, зокрема, й те, що "після довгих нарад, що відбулися протягом останнього часу, в Києві, — як писала газета "Відродження", — склався так званий всеросійський політичний центр". За даними "Киевской мысли", 8 місць у ньому належало торгово-промисловим організаціям, 5 — представникам Державних дум (усіх чотирьох), 5 — Державної Ради, 5 — громадським та земським установам. Багато відомих політичних та громадських діячів увійшло до центру персонально. "Демократичні партії й організації в політичному центрі участі поки що не беруть", — відзначала газета. Українську промисловість і торгівлю у ньому репрезентували М.фон.Дітмар, А.Оцуп та Ауербах. Промислова група політичного центру утворила дві комісії — фінансову й постачання, які обмірковували справу забезпечення грішми й усім необхідним військо, яке воювало з більшовиками [132].

14 листопада 1918 р. відбулося останнє засідання кабінету Ф.А.Лизогуба — нащадка української козацької старшини, колишнього земця-октябриста. Група міністрів-українців заявила вимоги про скасування заборони Міністерством внутрішніх справ Національного Конгресу, наполягала на порозумінні з УНС в справі скликання територіального конгресу України за участю представників від усіх

національностей і станів суспільства, домагалася рішучої демократизації політики, відмови від системи репресій тощо. Найбільш різко проти цього виступив С.Н.Гербель, який заявив, що через загрозу більшовизму політика змінитися не може. За згадані вимоги міністрів-українців проголосували 7 членів кабінету, проти — 8. П'ять міністрів-українців негайно подали заяви про відставку. Коли ж акція завершилася, з канцелярії гетьмана принесли листа (вперше російською мовою) з повідомленням про увільнення усіх міністрів. Ранком наступного дня, 15 листопада, було оголошено склад нового "федералістичного" кабінету, який очолив С.Н.Гербель [133]. 14 листопада 1918 р. П.П.Скоропадський підписав і грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією, в якій проголосив, що "кінцевою метою буде відновлення Великої Росії" [134].

Хотілося б звернути увагу на деякі нюанси в оцінці гетьманської грамоти про федерацію з Росією, що її зробив його прихильник Д.І.Дорошенко. Він вважав, що остання "...не тільки не допомогла вдержати цілість України і врятувати її від руїни, але навпаки: ще більше розпалила політичні пристрасті", бо тепер повстанці заявляли про захист України "від поневолення Москвою... Проголошення федерації, — продовжував Д.І.Дорошенко, — не приєднало гетьману скільки-небудь значного числа прихильників з-поміж русофільських елементів, але зате відштовхнуло від його національно настроєних українців" [135].

16 листопада 1918 р. у пресі з'явилося офіційне повідомлення про найближчі завдання нового уряду С.Н.Гербеля. Йшлося про діяльність, спрямовану на відбудову "єдиної і неділимої Росії" на федеративних засадах, хоч і зазначалося, що це буде робитися із "забезпеченням Україні її державності й національної самобутності". Можливість збереження і зміцнення державного ладу в Україні гарантувалася позбавленням її "від анархії й більшовизму". Під "анархією" розумілося антигетьманське повстання, яке розпочалося якраз того ж дня. Земельну реформу пропонувалося здійснювати на основі гетьманської грамоти від 29 жовтня 1918 р. Далі йшла декларативна заява про охорону й поліпшення умов праці, про заходи щодо відновлення залізничного руху, скасування хлібної монополії. Закінчувалося офіційне повідомлення уряду С.Н.Гербеля закликм забути партійні й національні чвари з метою "оновлення рідного краю на

демократичних основах" [136]. Близькою до істини у визначенні спрямування діяльності гетьманського уряду являється позиція "Известий ВЦИК", які 17 листопада 1918 р. писали: "„Основна лінія його політики здається зовсім новою. Від цього кабінету ми маємо чекати найближчим часом активних ворожих дій, які будуть, безумовно, продиктовані з центру єдиної південної і світової контрреволюції. Українські війська й тепер підпорядковані командуванню, яке дістало санкції з боку держав Згоди, а саме — генералові Денікіну. Начальник Українського Генерального штабу О.В.Сливинський говорить відверто про "єдиний південний фронт", на якому Україна повинна зайняти "подобаче їй місце" [137]. Справді, 14 листопада 1918 р. відбулася нарада "в справі об'єднання командування військами Дону, України та Добровольчої армії", на якій О.В.Сливинський заявив: "Настав час відродження Росії. У яких формах це станеться — рішати не нам, але що воно станеться — не підлягає ніякому сумніву.. Я вважаю потрібним ясно визначити наше відношення до різних формувань на території бувшої Росії, і я знаю, що воно не може бути ніяким, крім братерського. Проти більшовиків повинен бути єдиний фронт" [138]. Нарада ухвалила об'єднатися під командуванням А.І.Денікіна. В розісланих напередодні по всіх корпусах української армії телеграми вказувалося, що формування армії під керівництвом 300 офіцерів Генерального штабу має здійснюватися найінтенсивнішим темпом. В разі зустрічі із союзницькими військами пропонувалося встановлювати тісні стосунки, підтверджувалася "можливість утворення єдиного протибільшовицького фронту" [139].

Щоправда, в середині листопада 1918 р. міністр закордонних справ Української держави змушений був звернутися до А.І.Денікіна з проханням роз'яснити наказ останнього про підпорядкування йому усіх офіцерів колишньої Російської імперії. Міністр гетьманського уряду вважав, що така акція стосовно офіцерів, які досі служили в Україні, може спричинити порушення дисципліни в українській армії і тому наполягав на роз'ясненні "із збереженням авторитету влади гетьмана" [140]. Невдовзі на з'їзді Крайової ради Кубані у Катеринодарі А.І.Денікін під бурхливі оплески зовсім недвозначно заявив, що Добровольча армія вище за все ставить "триколовий прапор великодержавної Росії" і що на цьому шляху цілком сходяться уряди Дону, Криму,

Терського та Оренбурзького війська, Закаспію і "можливе єднання" з Грузією та Україною [141]. 23 листопада 1918 р. представник Головнокомандуючого Добровольчої армії у Києві генерал-лейтенант Ломновський виклав у "Новій Раді" зміст головних ідей і завдань білої гвардії. Йшлося насамперед про відбудову єдиної великої Росії, боротьбу проти більшовиків, "скасування анархії та відновлення ладу, прав та закону", тобто придушення повстанського руху і вірність умовам, висунутим Антантою [142].

29 листопада 1918 р. гетьманський уряд ухвалив виділити з державної скарбниці 10 млн. крб. для передачі представникам Добровольчої армії на її потреби. Міністрові закордонних справ України Г.Є.Афанасьєву доручалося переговорити з А.І.Денікіним про запрошення підпорядкованих йому сил для боротьби з більшовиками в Україні "переважно у Катеринославській та Харківській губерніях" [143]. Ці кроки гетьманського уряду викликали різко негативну реакцію серед широких мас українського суспільства. Намагання, зокрема Д.І.Дорошенка, представити дії гетьмана як рятівні для України, як необхідні "для охорони краю від неминучої руїни" [144] здаються мало переконливими. "Гетьман сподівався, — писав він, — що, декларуючи федеративний союз з Росією, він забезпечить Україну в будучині від помсти росіян, коли б відновилося не більшовицька Росія, а в даний момент придбає собі піддержку з боку тих елементів громадянства на Україні, як і не хотіли поривати з Росією.. Так настроєні були передовсім широкі круги офіцерства, на які тепер приходилось спиратись, як на мілітарну силу...". Далі Д.І.Дорошенко взагалі вдавався до прекраснотушних мрій, припускаючи, що "в тім державнім союзі України з Росією, який заповідався грамотою про федерацію, Україні силою фактів припадало грати першу роль, бо вона вже існувала як держава, а Росію ще треба було відбудовувати!" [145].

І це тоді, коли в останні два місяці гетьманської влади саме серед російського офіцерства "за безсумнівну аксіому вважалось: боротись з більшовиками і Скоропадським" [146]. Колишній комісар Тимчасового уряду на Північному фронті В.Б.Станкевич, який восени 1918 р. відвідав Київ, у своїх спогадах засвідчував, що був навіть призначений день військового перевороту і виготовлені відповідні прокламації. Зруйнувала плани російського офіцерства грамота гетьмана

про федерацію. Виступ відмінили, але від наміру використати Україну як базу боротьби з більшовиками під прикриттям Антанти не відмовилися.

Серед політичних сил, що протистояли гетьману, значно активізувалися і більшовики, які приділяли пильну увагу розгортанню масового повстанського руху. Керівництво ним здійснювали переважно ліві українські есери та Селянська спілка. В ході боротьби на основі невеликих загонів почали утворюватися кількатисячні з'єднання. Частина з них під тиском німецьких військ організовано відходила в бік Радянської Росії. В результаті ще з червня 1918 р. у прикордонних повітах Чернігівщини формувалися повстанські загони, для керівництва якими був створений Центральний військово-повстанський штаб Чернігівської та частини Полтавської губерній. Штаб навіть призначав на 6 серпня 1918 р. початок антигетьманського повстання. Цим тоді вирішив скористатися Центральний військово-революційний комітет України, який за ініціативою більшовиків А.С.Бубнова та Г.Л.Пятакова без будь-якої перевірки готовності до виступу по інших губерніях 5 серпня 1918 р. видав наказ № 1 про загальноукраїнське повстання. Проте маси на цей заклик не відгукнулися. І вже 7 серпня з'явився наказ № 2, що містив лише звернення до більшовицьких організацій України збирати сили робітників та селян і сприяти активізації партизанської боротьби [147].

Причину поразки спроб КП(б)У та Всеукраїнського ЦВРК опанувати керівництвом селянським рухом України П.А.Христюк, наприклад, пояснював їхнім, так би мовити, "московським походженням", через що селянство не сприйняло їх як свої "природні революційні центри", хоч гасла більшовиків завоювали багато прихильників [148].

Однак більшовики не відмовлялися від боротьби. 22 вересня 1918 р. з'явився наказ № 6 Всеукраїнського ЦВРК про формування повстанських дивізій у нейтральній зоні поблизу демаркаційної лінії [149]. Питання про підготовку до збройної боротьби за відновлення радянської влади в Україні перебувало в центрі уваги 2-го з'їзду КП(б)У, який зібрався 17—22 жовтня 1918 р. знову у Москві. Його делегати піддали суворій критиці дії ЦК партії та ЦВРК України за передчасний заклик до повстання у серпні 1918 р. В резолюції про поточний момент особливо наголошувалося на необхідності ретельної підготовки сил до боротьби за владу

Рад. Проте знову і знову акцентувалася увага на тезі, що КП(б)У "повинна- координувати і підпорядковувати свої, дії з ЦК РКП і тільки у згоді з ним вибрати момент загального виступу" [150]. Тобто зберігалася орієнтація на обов'язкову єдність України з Радянською Росією, що й було визначено 2-м з'їздом КП(б)У як найважливіше завдання. Незаперечною є причетність ЦК РКП(б) та РНК РСФРР до організації наступу радянських військ на Україну у другій половині листопада 1918 р. Адже 11 листопада Раднарком РСФРР видав директиву Реввійськраді республіки у десятиденний строк підготувати війська для подання допомоги у відновленні радянської влади в Україні, бо з анулюванням 13 листопада 1918 р. Брестського договору Радянська Росія могла вже робити це відкрито [151]. 17 листопада за рішенням ЦК РКП(б) та РНК РСФРР було створено Реввійськграду групи військ Курського напрямку (фактично — Українського фронту) у складі В.О.Антонова-Овсієнка, В.П.Затонського та Й.В.Сталіна. Реввійськграда розробила план дій. ЦК РКП(б) направив на допомогу більшовикам України кілька груп партійних, радянських та військових працівників. Ці факти добре відомі з радянської історіографії [152]. Отже, мабуть, мав рацію І.П.Мазепа, коли писав, що якби "...українські політичні партії не взяли ініціативи в свої руки, то російські більшовики, очевидно, захопили б "гетьманську Україну" ще в листопаді-грудні 1918 р." [153]. Цікаво, що подібну думку висловлював і Д.З.Мануїльський у грудні 1918 р., характеризує становище в Україні. Констатувавши насамперед переорієнтацію заможних класів України від Центральних держав у бік Антанти, внаслідок чого усі верстви суспільства, "...не виключаючи реакційних монархічних кіл, відсахнулися від ставленика німецького імперіалізму Скоропадського", він дійшов висновку, що "на Україні в даний момент не існувало уряду" [154]. Зростання популярності гасла відновлення влади Рад Д.З.Мануїльський пояснював тим, що "вся селянська маса перед лицем відновлених привілеїв великих аграріїв виступає як опозиційна сила." Якби справа вирішувалася одним настроєм і симпатіями Радянській владі, я насмілюсь твердити, що Радянська влада була б нині господарем становища на Україні" [155]. Однак, реально оцінюючи ситуацію, він визнав, що сила тоді була не за ними.

Не вдалося повністю опанувати селянським повстанським рухом і лівіці УПСР головним чином через те, що партія

своєчасно не розробила плану загального всеукраїнського повстання проти гетьмана, не створила потрібного для цього всеукраїнського політичного центру. Врешті-решт ініціаторами антигетьманського виступу стали політичні партії та організації, які консолідувалися навколо Українського Національного Союзу, незважаючи на те, що і в ньому не було єдності і точилася гостра політична боротьба. Утворена останнім Директорія "одразу перемогла всіх своїх конкурентів на провідництво протигетьманським повстанням", на думку П.А.Христюка, завдяки тому, що ЦК Селянської спілки, яка входила до УНС, на той час мав тісні зв'язки із селянськими організаціями, власне, всієї України. Крім того, завершувалося формування центральної течії УПСР — складової частини УНС, яка також підтримувала широкі контакти з місцевими організаціями та окремими діячами. Захищаючи національні українські інтереси, проти гетьмана пішли українські соціалісти-самостійники, які разом з хліборобами-демократами навесні 1918 р. вітали переворот. Активно виступили проти П.П.Скоропадського й залізничники. Зрештою, зріс ступінь організації самого УНС [156]. Спочатку вагалися лише українські есефи та соціал-демократи. Так, В.К.Винниченко писав, що у ЦК УСДРП його заклик до повстання спочатку підтримав лише М.Авдієнко [157].

На вузькому засіданні представників усіх партій і груп, що входили до УНС, ухваленню рішення про повстання найбільший опір чинили есефи С.О.Єфремов, А.О.Саліковський та український с.-д. В.В.Садовський [158]. Дії П.П.Скоропадського, насамперед його переорієнтація на федерацію з Росією, невдовзі переконали есефів, що їм все одно доведеться вийти з коаліційного уряду, а замість нього неодмінно буде утворено реакційний кабінет, вірний курсові на відродження "єдиної і неділимої Росії". Як відомо, так і сталося.

Даючи узагальнюючу оцінку ситуації в Україні у переддень антигетьманського повстання, Н.Д.Полонська-Василенко писала: "Усе разом — і грамота про федерацію, і новий склад кабінету, в якому більшість міністрів були не-українці, і маса росіян, які тікали до Києва від більшовиків, і російські військові частини, що формували на захист уряду проти повстанців, — усе це створювало в широких колах населення ворожий до уряду настрій. Лави повстанців зростали" [159]. В обстановці, що склалася, незаперечним уявляється те, що останні кроки гетьманського режиму, власне, перекреслили

значну частину зробленого ним позитивного у розбудові національної державності. До того ж грамота про федерацію відштовхнула від П.П.Скоропадського і значну частину прихильників з русофільських елементів, які зміцнили свої позиції і тепер жадали тільки відновлення "єдиної і неділимої Росії". Негативно поставилися до останньої грамоти гетьмана і представники ЗУНР, які раніше шукали контактів з гетьманським урядом. Західноукраїнська Народна Республіка була проголошена як держава "на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року" [160].

Політичні сили України в антигетьманському повстанні

Антигетьманське повстання визрівало у надрах українського народу вже з літа 1918 р. Як зазначено в опублікованому у газеті "Відродження" матеріалі Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР "Історія організації повстання", "найкращим агітатором за ідею повстання стала політика гетьманського уряду" [161]. Очолив його підготовку Український Національний Союз, хоч спочатку частина його членів, особливо есефи, ставилися до ідеї повстання негативно. Звідомлення Інформаційного бюро підтверджує той факт, що В.К.Винниченко від імені УНС вів переговори з німецьким командуванням про можливість формування національно-демократичного кабінету міністрів і одночасно разом з М.Ю.Шапавалом таємно розгортав підготовку до збройного виступу. План його здійснення обговорювався і був схвалений на спільному засіданні ЦК УСДРП та ЦК УПСР за участю командира полку Січових Стрільців Є.Коновальця та начальника штабу А.Мельника, а також представника залізничників директора департаменту Міністерства залізниць А.Г.Макаренка, генерала Осецького та ін. Перед винесенням питання на обговорення УНС зібралося приватне засідання представників УСДРП, УПСР та УПСФ, на якому есефи зайняли гостро негативну позицію, висловивши невпевненість в можливості успіху повстання. Довелося знову відкласти його обговорення до пленуму УНС і продовжувати підготовчу роботу конспіративно, тим більше що Київ вже повнився чутками і виникала загроза арештів ряду членів союзу. Після оприлюднення заяви УНС про те, що він цього питання не порушував, напруження в місті на певний час зменшилося, але

підготовка до повстання ускладнилася. Вирішили винести питання на пленум УНС тільки після завершення підготовки, ухваливши постанову з його початком усім членам союзу того ж дня виїхати до Білої Церкви, де дислокувався корпус Січових Стрільців, і звідти розгорнути наступ на Київ. Дійсність внесла до цих планів свої корективи. Національний союз єдності не виявив, але, незважаючи на це, вирішено було розпочати виступ найближчим часом, навіть без його участі.

Значна частина і дослідників, і мемуаристів вважає, що останнім поштовхом до прискорення подій стала гетьманська грамота про федерацію з Росією. Про це йшлося і у згаданому вище матеріалі Інформаційного бюро самої Директорії. Однак існує версія і про випадковість збігу в часі появи 14 листопада 1918 р. грамоти і утворення на таємному засіданні усіх політичних партій, представлених в УНС, в тому числі і есефів, разом з делегатами Січових Стрільців, Селянської спілки і залізничників колективного органу влади на час повстання — Директорії Української Народної Республіки. Її головою обрали В.К.Винниченка, а членами — Ф.П.Швеця від Селянської спілки та С.В.Петлюру — від УСДРП. Потім до її складу, спочатку тимчасово, ввели безпартійного А.Г.Макаренка від залізничників та П.М.Андрієвського — від УПСФ. Надалі Директорія так і працювала у складі 5 осіб. До неї не увійшли українські есери, що, як відомо, представляли переважну більшість селянства. Це негативно позначилося на становищі Директорії в ході розгортання повстання.

В УНС же і з утворенням Директорії тривали гострі суперечки про визначення мети повстання, що було природно на тлі існування єдиного національного фронту, який об'єднував різні політичні течії українського руху. Представники багатьох з них дотримувалися ледве не протилежних точок зору щодо шляхів забезпечення української державності: чи відновити Центральну Раду, чи скликати Всеукраїнські Установчі збори? Нарада представників усіх партій, що входили до УНС, відхилила обидві пропозиції і доручила Директорії, за твердженням П.А.Христюка, одне єдине завдання: ліквідувати гетьманщину, а в разі перемоги забезпечити, щоб форму влади і державного устрою могло визначити "відповідне народне представництво"[162].

Написана В.К.Винниченком за вказівками партій в ніч з 14-го на 15-е листопада 1918 р. відозва Директорії до

населення наступного дня телеграфом була поширена в Україні. Однак і в ній не давалося чіткого визначення завдань повстання, крім заклику до оборони незалежності української держави у формі Української Народної Республіки. П.П.Скоропадський оголошувався "наси́льником і узурпатором народної влади", а його уряд — протинародним і протинаціональним. Директорія закликала всіх чесних громадян, як українців, так і неукраїнців, "...стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу..." [163]. Щоправда, П.А.Христюк висловлював думку, ніби УНС "більш-менш свідомо уникав виразного формулювання соціально-політичних дозунгів" [164], щоб згуртувати навколо Директорії якомога ширші кола суспільства. Проте з часом виявилися й суттєві недоліки такої тактики.

На подібну ж невизначеність мети повстання хибував і Універсал С.В.Петлюри, поширений в Україні навіть раніше відозви Директорії. В.К.Винниченко вважав, що ця акція спочатку справила негативний вплив на розгортання повстання. У частини суспільства створилося враження, ніби рух, який розпочався, є *"не український, не державно-національний, а петлюрівський..."* [165]. Це викликало неоднозначні асоціації з подіями 1917 р. — початку 1918 р. До речі, про це йдеться і у згадуваній вище "Історії організації повстання" Центрального Інформаційного бюро Директорії УНР.

Тим часом лави учасників повстання в Україні, яке розпочалося 16 листопада 1918 р., нестримно зростали. Директорія, очоливши його, змогла спертися на військову силу колишніх гетьманських формувань, використавши свої зв'язки з широкими колами інтелігенції і взявши на себе, власне, роль координуючого центру, відсутність якого й приводила до неминучої поразки численні попередні виступи мас. За свідченням Інформаційного бюро Директорії, "за три дні мобілізації під Білою Церквою Директорія мала вже кілька полків" і успішно розбила гетьманське військо під Мотовилівкою [166].

17 листопада 1918 р. відбулося укладення угоди між Директорією УНР та Великою Радою німецьких солдатів Києва про нейтралітет німецького війська [167]. 29 листопада були визначені умови перемир'я Директорії з німецьким командуванням [168]. Протягом другої половини листопада — першої половини грудня на більшій частині України Директорія встановила свою владу. 13 грудня керівництву ук-

раїнських національних сил вдалося домовитися з німецьким командуванням про вільний виїзд окупаційних військ з України в разі дотримання ними нейтралітету. ЦК КП(б)У, в свою чергу, ще 27 листопада 1918 р. телеграфом повідомив про можливість перевезення німецьких військ з України до Німеччини через Росію, запропонувавши направити представників для переговорів з цього питання до Курська [169].

Отже, така впливова сила, як німецькі і австро-угорські окупаційні війська, на які переважно і спирався гетьман, усувалася з політичної арени.

Однак гетьманський режим не складав зброї аж до середини грудня 1918 р.. Оголошувалися мобілізації. 20 листопада П.П.Скоропадський видав "Грамоту до хліборобів України", закликавши їх "під проводом обраних союзам хліборобів досвідчених і вірних батьківщині" і йому особисто офіцерів до боротьби "з ворогами ладу і заспокоєння села", тобто придушення повстання. Вся територія України оголошувалася театром військових дій. Командування збройними силами доручалося генералові графу Келлеру. Йому ж підпорядковувалися і всі цивільні власті [170]. Однак всі вже розуміли, що кінець гетьманського режиму невідлавно наближається.

Однією з причин швидкого успіху повстання насамперед слід назвати те, що в його ході, незважаючи на іноді дуже глибокі розходження у визначенні майбутнього України, спостерігалася небачене єднання всіх революційно-демократичних сил. Проти гетьмана поруч билися і війська Директорії, безупинно поповнювані повстанськими селянськими загонами, які домагалися відновлення Української Народної Республіки, і більшовицькі повстанські формування — за встановлення влади Рад. Щоправда, слід визнати, що під час боротьби проти П.П.Скоропадського позиція більшовиків також не була однозначною. П.А.Христюк, зокрема, писав, що коли повстання, підготовлене УНС, розпочалося, "...хоч і з запізненням, вони все ж рішили приєднатись до повстання й собі і дійсно розвинули, паралельно з Директорією, і свою акцію". Однак далі він зазначає, що "ніякого порозуміння з українським повстанським центром при цьому не було" [171]. На роздуми щодо дійсного спрямування дій більшовиків наштовхує і зміст інтерв'ю Г.Л.Пятакова під час його перебування у Москві на початку 1919 р. "Період від повалення гетьмана до переходу у наступ характеризується

тим, — сказав, зокрема, він, — що наші партизанські загони на Україні входили частково до петлюрівського війська і вели спільну боротьбу проти скоропадчини і Добровольчої армії". Однак далі він наголосив на тимчасовому характері такого єднання, зазначивши, що тоді ж "у нейтральній зоні... із загонів, що билися з гетьманськими військами у 1918 р., і українських повстанців спішно організовувалося ядро регулярної української радянської армії" [172]. На кінець листопада 1918 р. вона вже виявилася здатною перейти у наступ на двох напрямках — на Білгород-Харків та Стародуб-Городню-Чернігів.

Тут доцільно навести пояснення згаданого вище єднання сил, яке подається в багатотомній "Історії Української РСР". "Слід було враховувати й обставину, — читаємо в ній, — яку використовувала Директорія: її виступ збігся в часі з початком масового селянського повстання проти гетьманщини. У зв'язку з цим більшовики поставили завдання відколоти основну масу повсталих від Директорії і змінити співвідношення сил на свою користь. У районі боїв був створений більшовицький військово-політичний центр, що займався агітацією серед повстанців і керував радянськими повстанськими загонами. Загони, які стояли за Радянську владу, дістали вказівку влитися в загальну масу повстанців, зберігаючи свою організаційну самостійність, вести роботу по відриву від Директорії і залученню на свій бік якомога більшої кількості учасників боротьби проти гетьманщини" [173]. Враховуючи вищесказане, стають зрозумілими та недовіра і упередженість, з якими Директорія та уряд УНР поставилися наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р. до можливості будь-якого компромісу з більшовиками.

Тим часом з крахом німецької й австро-угорської окупації успішним розгортанням антигетьманського повстання більшовики і виступаючі спільно з ними єдиним фронтом ліві елементи українських соціалістичних партій, насамперед — ліві есери, а з січня 1919 р. і ліві українські соціал-демократи (незалежники) домагалися відновлення радянської влади на значній території України. Цей блок поступово перетворювався в одну з найвпливовіших політичних сил у республіці.

28 листопада 1918 р. у Курську за рішенням ЦК КП(б)У був утворений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, місцем перебування якого тимчасово визначили Суджу. Все-

укрревром припинив існування. В оприлюдненому 29 листопада 1918 р. "Маніфесті" уряд "іменем повсталих робітників і селян, іменем революційної армії" оголосив про повалення влади гетьмана і відновлення радянської влади. У "Маніфесті" також йшлося про скасування усіх законів, наказів і договорів як гетьмана та його уряду, так і Центральної Ради. Ставленики гетьмана, представники його командування і місцевої влади підлягали негайному арештові [174]. І у відозві, і у "Маніфесті" Тимчасового робітничо-селянського уряду України не було й натяку на будь-яке порозуміння з Директорією. Її називали контрреволюційною бандою і закликали робітників і селян до боротьби проти неї.

Одним з перших актів Тимчасового робітничо-селянського уряду став декрет про організацію Військової Ради Української радянської армії, якій підпорядкувалися всі радянські збройні сили України. Показово, що перед його опублікуванням виявилось необхідним дістати згоду Військради РСФРР. От і побачив світ цей перший декрет майже через півтора місяці — 14 січня 1919 р. [175]. Для обговорення питання про становище на Українському фронті і з'ясування можливості фінансування Тимчасового робітничо-селянського уряду України у Москву до Ради Оборони Росії виїздили Г.Л.Пятаков і Ф.А.Сергеев (Артем) [176]. 6 січня 1919 р. був ухвалений, а 14 січня опублікований в "Известиях Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов" декрет уряду про привласнення Україні назви — Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) [177]. Тим часом триваючий з другої половини листопада 1918 р. наступ радянських військ на Курському напрямку 3 січня 1919 р. завершився оволодінням Харкова, а 12 січня — Чернігова. Війська просу- валися з боями далі, наближаючись до Києва.

Що ж у цей час відбувалося в українському республіканському таборі? Успішне розгортання повстання дозволило Директорії на першу половину грудня 1918 р. встановити свою владу на переважній частині території України. 14 грудня їй вдалося і оволодіти Києвом завдяки спільним зусиллям республіканського війська з фронту та повсталих революційних мас міста. 14 грудня П.П.Скоропадський зрікся влади і того ж дня виїхав до Німеччини. 15 грудня 1918 р. газета "Відродження" повідомляла: "Павло Скоропадський, як відомо, є великий прихильник всіляких

"грамот". 14-го цього грудня їм видана знову грамота — *але вже остання* — слідуючого змісту: Я гетьман всієї України впродовж семи з половиною місяців всі свої сили клав на те, щоб вивести край із того важкого становища, в котрому він був. Бог не дав мені сили виконати цю задачу. Тепер з огляду на нинішні обставини, керуючись виключно благом України, я зрікаюся влади" [178]. Мабуть, цікаво ознайомитися з коротеньким дописом про цю подію у "Новій Раді", сповненим відвертої неповаги до тільки-но скинутого голови держави: "В суботу бувший гетьман П.П.Скоропадський попрощався з близькими йому офіцерами й вирушив до палацу пішки, взявши з собою найбільш необхідні речі. Натурально, гетьманові не довелося далеко ходити, бо німецький штаб, який його настановив на гетьмана, всього в п'яти хвилинах ходи від палацу. Характерно, що егоїстичні інтереси і неповага до нього були такі сильні в палаці, що ще в п'ятницю (13 грудня. — *AS.*) гетьман не мав ніяких засобів переїзду: добровольчеські генерали порозбирали всі автомобілі" [179].

Аналізу правління П.П.Скоропадського присвячувалася й одна із статей, опублікованих по слідах подій безпартійною демократичною газетою "Відродження". "Скоропадський уявляє собою дивний приклад людини, яка одмовляється від свого щастя, — зазначалося в ній. — Не дивлячись на насильство чужинців, за допомогою яких він *тільки* й міг стати гетьманом, всі інші умовини були надзвичайно сприятливі для нього; загальна втома, розчарування Центральною Радою, бажання порядку — все це примушувало до певних змін... І коли зміна сталася... для Скоропадського лишалася повна можливість не тільки створити спокій, сильну українську державу, а ще й заслужити довір'я широких народних мас, стати справжнім гетьманом. Замість цього він викликав загальну ненависть... За ним і з ним не було нікого — і він утримувався на своєму місці й ще в останні хвилини не губив надії врятувати своє становище..." [180].

14 грудня 1918 р. під головуванням С.Н.Гербея відбулося останнє засідання кабінету міністрів. Уряд ухвалив "скласти з себе уповноваження і передати владу Директорії" [181].

В оволодінні військами Директорії Києвом велика роль належала Українському революційному комітетові. Як відомо, він був створений при ЦК УСДРП ще 14 листопада 1918 р., одразу після виникнення Директорії. На нього покладалася

участь у підготовці повстання як в Україні в цілому, так і у Києві. Директорія, залишаючи з початком повстання місто, ухвалила, щоб він був її "вищим революційним органом" у Києві. 23 листопада 1918 р. Український військово-революційний комітет реорганізовано в Український революційний комітет при Київському комітеті УСДРП, а його діяльність зосереджено на організації виступу в місті. Від ЦК УСДРП до нього увійшли відомі українські діячі В.М.Чехівський та А.А.Пісоцький (А.Річицький). З наближенням повстання склад комітету поповнили З.Висоцький та Б.М.Мартос, а в останні дні перед виступом — М.В.Порш, В.П.Мазуренко та Л.Д.Михайлів. Показово, що ревком приділяв пильну увагу об'єднанню усіх демократичних сил, налагодивши міцні зв'язки із соціалістичними партіями. Через утворений останніми Демократичний центр ревком постійно одержував відомості про їхню щоденну діяльність, формування бойових сил, а також доводив до загального відома свої накази, сприяючи "виробленню спільної принципової платформи і... тактики в підготовці повстання" [182]. Прагнучи до єднання демократичних сил, ревком увійшов у контакт з робітничими профспілками. Ще під час першого наближення військ Директорії до Києва 19 листопада 1918 р. ревком готував зустрічний виступ у місті, призначивши оперативний штаб з М.Авдієнка, М.Галагана та Г.Горобця, і дав згоду на виступ в ніч з 22-го на 23-є листопада. І хоч тоді німецькі сили не перешкоджали діям ревкому, гетьманський уряд з допомогою прибулого з фронту особливого офіцерського загону броневиків оволодів ситуацією. На час грудневого наступу республіканського війська ревком очолив виступ в ніч з 13-го на 14-є грудня. Вже на ранок 14 грудня в руках повстанців опинилися основні райони Києва, а на середину дня на бік повстанців перейшли цілі частини колишнього гетьманського війська, в тому числі Лубенський та Радомисльський полки. Наприкінці дня з лівого берега Дніпра на Печерськ прорвалися перші формування Директорії. До прибуття останньої ревком увечері 14 грудня призначив тимчасовий орган влади — Раду комісарів. 15 грудня Український революційний комітет, очолений В.М.Чехівським, оповістив населення, що "волею народу відновляється Українська Народня Республіка. Влада в місті Києві переходить до Народного уряду республіканської Директорії" [183]. З метою координації дій з 15 грудня щоденно відбувалися

спільні засідання Українського революційного комітету і Ради комісарів. Ухвалювані на них постанови прямим зв'язком погоджувалися з Директорією. Причому особлива увага приділялася виробленню спільної тактики різних соціалістичних груп "щодо конструкції державної влади і ближчих завдань революційної демократії". Ревком сприяв утворенню соціалістичного центру з представників різних партій, і чергове його засідання 17 грудня пройшло вже з їхньою участю [184].

З республіканських військ до Києва першим вступив осадний корпус Січових Стрільців на чолі з Є.Коновальцем. Останній разом з начальником штабу А.Мельником вже 15 листопада видав ряд наказів, заявивши насамперед, що вони за дорученням Директорії УНР приймають на себе "обов'язки по командуванню всіма українськими військами, розташованими в Києві і його околицях". Того ж дня у зв'язку з успішним наступом більшовиків вони оголосили місто в стані облоги, закликавши громадян до спокою. Наступним кроком стало скасування усіх наказів колишніх гетьманських головнокомандуючих князя Долгорукого та графа Келлера про мобілізації [185]. Незважаючи на тривожну обстановку, було утворено спеціальну комісію з 20 осіб на чолі з О.Саліковським для підготовки урочистостей з приводу приїзду до міста 18 грудня головного отамана С.В.Петлюри та 19 грудня — Директорії [186].

16 грудня вперше після перемоги повстання зібрався Український Національний Союз. Новообрану тимчасову президію очолив М.Ю.Шаповал. І знову однією з перших його ухвал, як і ревкому, стала заява про те, що влада тепер належить УНС, що ревком скасовується і що до повернення Директорії питання про конструювання нового кабінету не виноситься тощо. З'явилася й інформація, як повідомляла газета, одного з "поважних членів УНС" про успішний хід переговорів з Антантою [187]. А ввечері того ж дня на засідання УНС прибув полковник Є.Коновалець, який заявив, що до приходу Директорії "власністю являється" він і що далі всі самостійні штаби, комітети й організації скасовуються. Право трусів і арештів, наголосив він, належить тільки штабові осадного корпусу, тобто, власне, комендантові Києва полковнику С.Коновальцю. Щоправда, він визнав Раду УНС органом політичного представництва населення й органом громадського контролю [188].

Щодо запланованого раніше Національного Конгресу преса повідомила, ніби у керівних колах в зв'язку з перемогою Директорії виникла думка "...не скликати ні Центральної Ради, ні Національного Конгресу". Водночас висловлювалися міркування про доцільність провести "...територіальний конгрес, куди увійдуть представники всяких політичних партій, організацій й груп" [189].

З наведених вище фактів, мабуть, і без коментарів зрозуміло, що про єдність сил українського національного руху в переддень повернення до Києва Директорії годі було й говорити. П.А.Христюк взагалі пише, що до вступу їх в місті поряdkував осадний корпус Є.Коновальця. В зв'язку з оголошеним станом облоги було заборонено робітничі збори й інші громадські зібрання. Лівим українським есерам відмовили у дозволі на видання свого органу і вони, власне, перейшли у підпілля. Орган київської групи УПСР (центру) "Трудова республіка", до редколегії якої входив і П.А.Христюк, обстоюючи радянську форму влади і необхідність утворення єдиного робітничо-селянського революційного фронту, зазнав цензурних утисків і фактично був позбавлений можливості виявити свою політичну позицію. Щодо більшовиків, то їхнє становище П.А.Христюк вважав гіршим, ніж за гетьмана. І це в той час, писав він, коли "гетьманщину було повалено, коли Київ було взято спільним натиском республіканського війська з фронту і повстання всередині Києва місцевого робітництва, в якому брали участь бойові дружини єврейських соціалістичних партій і російські більшовики" [190]. В зв'язку з вищесказаним здаються небезпідставними його міркування про те, що Директорія, прибувши до Києва 19 грудня 1918 р., мала не одбувати урочистості на Софійському майдані та у Марійському палаці на запрошення УНС, а "поїхати на засідання Київської Ради робітничих депутатів, скликати негайно конференцію представників всіх соціалістичних партій України і спільно., намітити курс..." [191]. Велику помилку Директорії П.А.Христюк вбачав і в тому, що вона не поклала край ізоляції українських робітників та селян від неукраїнського революційного робітництва, а зосередила увагу на національно-політичних завданнях, знехтувавши при цьому соціально-економічними.

В історичній літературі існують різні погляди на соціальну базу антигетьманського повстання. Так, І.П.Мазепа

вважав основою його успіху відчайдушну боротьбу селянства проти поміщицького гніту, хоч саме в цьому він вбачав причину його слабкості. "Тільки селянські повстання, — писав, зокрема, він, — починаються й кінчаються так, як починалося й потім закінчилося повстання протигетьманське. Бистро, як гірський потік, виросла армія Директорії, але так само швидко почала потім розпливатися. Це була армія головно з повстанської маси селян, маси неорганізованої, яка боролася проти влади поміщиків і не мала ще потрібної свідомості для того, щоб боротися за Україну. Тому, відібравши землю назад і вигнавши поміщиків, селяни почали розходитися додому..." [192]. Такі настрої знайшли, зокрема, вияв і в наростанні їхнього незадоволення невизначеністю соціально-економічної платформи Директорії. І.П.Мазепа взагалі вважав, що повстання лише "розбудило українську свідомість в народі".

П.А.Христюк, не заперечуючи селянського характеру української революції, звертав увагу на перебільшення багатьма українськими соціалістами ролі селян, вважаючи, що останніх штовхали на боротьбу не лише соціально-економічні, а й національні суперечності в Україні. І саме їхня ворожість до всього російського, як контрреволюційного, переносилася на переважно російськомовний міський пролетаріат України, який перебував під впливом загальноросійських політичних партій, до яких діячі українського національного руху відносили і КП(б)У. Прірва ж, яка існувала в Україні між містом і селом, значно послаблювала базу національно-визвольної боротьби. Перемога антигетьманського повстання значною мірою була зумовлена тим, що в його ході між ними вдалося навести, хоч і хиткий, місток.

Протистояння сил українського національного руху та радянської влади наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р.

Надзвичайна складність і невизначеність ситуації наприкінці 1918-го — на початку 1919 рр. викликала практично перманентне перегрупування політичних сил, корекцію програм різних партій, пошуки шляхів порозуміння між Директорією і РСФРР та визначення взаємин з Тимчасовим робітничо-селянським урядом України.

Ставлення УНС до Директорії, з надр якого остання, власне, й вийшла, виявилось досить критичним. Лідери

Українського Національного Союзу віддавали пріоритет національно-державному моменту, а стосовно соціально-економічного устрою відновленої УНР їхні погляди були дуже поміркованими. Вони не погоджувалися навіть на відновлення законодавства Центральної Ради, вважаючи його надто лівим. І тільки логіка розгортання подій згодом привела їх до розуміння того, що без зміни платформи, виробленої УНС, від Директорії відійдуть навіть революційні елементи селянства, не кажучи вже про робітництво.

Активізація процесу перегрупування політичних сил дістала яскравий вияв в Українському Національному Союзі. Протягом грудня 1918 р. відбулося кілька його засідань, на яких тривали пошуки місця Союзу в новій системі владних органів УНР. Врешті-решт 23 грудня взагалі постало питання про недоцільність його дальшого існування "в зв'язку з вступом до Києва Директорії і організації уряду". Чим же мотивувалася така позиція? Проаналізувавши політичне становище УНР, учасники зібрання одностайно визнали його дуже небезпечним. Представники ряду партій заявили, що "...не можуть нести відповідальності за політику Директорії й що коли надалі існувати Національному Союзові, то тільки як політичному представництву української демократії, що не відповідає за сучасну політику". З цим погодилися представники майже всіх українських політичних партій. Тому в ухвалі записали, що Національний Союз має продовжувати свою роботу лише з метою об'єднання широких верств українського населення, а у ставленні до існуючої влади "триматися чисто як контроль над адміністративними інституціями" [193].

Найголовнішим питанням, ставлення до якого, власне, визначало приналежність тих чи інших партій, організацій чи навіть окремих осіб до того чи іншого політичного табору, виявилось визначення форми влади в Україні. Тим більше, що поряд з Директорією та урядом відновленої Української Народної Республіки з кінця листопада діяв тимчасовий робітничо-селянський уряд на тих територіях, де встановлювалася влада Рад.

Через нерішучість Директорії в справі її політичного й соціально-економічного напрямку діяльності серед частини трудового селянства та козаків республіканського війська — і! основної опори — почало помічатися, з одного боку, завдяки більшовицькій агітації поширення лозунгу "Вся влада Радам!",

а з іншого, — ідеї про негайне скликання Української Центральної Ради й "відновлення в цілому соціального, економічного й державно-політичного законодавства Центральної Ради" [194]. Остання точка зору була висунута частиною діячів УПСР (центру), в тому числі М.С.Грушевським, О.Т.Жуковським, В.Голубовичем, А.Степаненком та ін. Це питання обговорювалося на спеціальних нарадах українських есерів, зокрема у першій половині грудня 1918 р. Його ініціатори вважали, що лише таким чином можна відродити єдиний революційний фронт, на який свого часу спиралася Центральна Рада. Передбачалося, що новоутворена Центральна Рада, не гаючи часу, передасть владу також новосформованому "правоздатному центральному робітничо-селянському органу України Республіки, який би гарантував дальший поступовий розвиток української революції" [195]. П.А.Христюк, оцінюючи наведений вище варіант розвитку подій в Україні наприкінці 1918 р., вважав, що в умовах існування Радянського Тимчасового робітничо-селянського уряду він міг стати певним кроком у пошуках компромісу між Директорією й радянською владою в інтересах українського народу. Проте і більшість УПСР, і Директорія, особливо її військове оточення, цей шлях рішуче відкинули. Ідея відновлення Центральної Ради не дістала підтримки і серед широких мас населення [196]. Достатньо переконливими здаються наведені І.П.Мазепою паралелі щодо схожості причин невдач Центральної Ради наприкінці 1917-го — на початку 1918 рр. і поширення в українських масах прихильності до більшовицьких лозунгів після перемоги антигетьманського повстання. На багатьох діячів українського руху це вплинуло так, вважав він, що вони тепер вирішили: "...треба й нам, українцям, стати на позиції Совітів, щоб не розійтися з своїм народом. Зміцненню цих настроїв ще більше сприяли тодішні події в Німеччині та Австро-Угорщині, де утворилися правительства на чолі з соціалістами" [197]. І.П.Мазепа погоджувався з тим, що тоді утвердилася майже однастайна думка: почалася світова соціалістична революція, а тому і на події в Україні дивилися як на її "початкову фазу".

І все ж таки головну причину надзвичайного ускладнення обстановки в Україні І.П.Мазепа пов'язував не лише з відступом збройних сил Директорії під натиском більшовицьких військ, а насамперед з процесом глибокого розладу у керівництві національним рухом, виникненням у

ньому практично двох протиборствуючих таборів — відверто антибільшовицького і такого, що за певних умов схильний був до компромісу. Цей поділ, безумовно, не можна сприймати як доконаний факт, але він дає уявлення про напрям перегрупування політичних сил у ході повстання і особливо після його перемоги. Так, ще у Вінниці, до переїзду Директорії 19 грудня до Києва, український соціал-демократ М.Авдієнко наполягав на тому, щоб будувати політику останньої, виходячи з визнання того, що в Україні розгортається не лише національно-політична, а й глибока соціально-економічна революція, рушійною силою якої є пролетаріат та трудове селянство. Він вважав, що Директорія має задекларувати принцип диктатури трудящих мас у формі Рад робітничих і селянських депутатів. Проти різко виступили представники правого крила українських соціалістичних партій, які оцінили таку позицію як "чистісінький більшовизм". Рішуче протестували і члени Директорії — український соціал-демократ С.В.Петлюра та соціаліст-самостійник П.М.Андрієвський. Представник Селянської спілки Ф.П.Швець та залізничників — А.Г.Макаренко також вважали, що робітники й селяни не потребують "більшовицьких Рад". Нерідко прямо протилежні погляди демонстрували учасники нарад Директорії з різними політичними партіями, які збиралися ще в ході повстання у Вінниці. 12—14 грудня 1918 р. на так званій "Державній нараді" представників УПСР, УСДРП та УПСС ліві українські соціал-демократи (незалежники) висловилися за радянську форму влади, більшість есерів — за парламентаризм, центральна течія УПСР після хитань підтримала "трудоий принцип", Селянська спілка була за негайне скликання Установчих зборів. Інші партії та організації висловилися за парламентарний демократизм (скликання Установчих зборів, відновлення місцевого самоупрядування тощо). Єврейські соціалісти ("Поалей-Цюн") примкнули до правих соціал-демократів. І хоч голоси про неможливість ігнорувати той факт, що робітничі й селянські маси, звільняючись від гетьманської влади, починали відновлювати Ради, утворювати ревкоми для керівництва дальшою боротьбою лунали досить гучно, переважна більшість учасників наради рішуче відкинула ідею радянської форми влади. Увага врешті зосередилася на обґрунтуванні так званого трудового принципу формування влади: вирішили, що влада має належати органам робітників,

трудового селянства та трудової інтелігенції (у повітах і губерніях — трудовим Радам, в центрі — Трудовому Конгресові). Однак і цей трудовий принцип, хоч він і був невдовзі закріплений у декларації Директорії, залишився на папері, бо в реальному житті поступово відновлювалися окремі найбільш помірковані закони Центральної Ради, а на місцях поряд із самочинно відновлюваними Радами та ревкомами порядкували коменданти, отамани, формально скасовані міські й земські органи самоуправління [198].

21 грудня 1918 р. на першому після повернення до Києва засіданні Директорії їй довелося відповідати на запит "представників партійних російських робітничих груп" (очевидно, йдеться про більшовицькі осередки. — АТ.), як вона дивиться "на організацію Совдепів на Україні" [199]. У прийнятій після гострих дебатів постанові головним було те, що Ради робітничих та селянських депутатів як можлива форма державної влади не визнавалися. Існування Рад припускалося за умови, "...коли провідники демократії дадуть гарантії в тому, що совдепи не будуть вести протидержавної роботи та агітації проти влади, а також не будуть закладати організацій для захоплення влади...". Проте і в такому випадку Ради розглядалися Директорією як "робітничі центри", причому профспілки зберігали свій, власне, такий самий статус [200].

Після офіційного опублікування 26 грудня 1918 р. "Декларації Української Директорії" остання, проголосивши себе верховною владою Української Народної Республіки [201] ще однозначніше виявила негативне ставлення до Рад. У "Новій Раді" за 26 грудня 1918 р. читаємо, що Директорія, визнаючи факт проведення у Києві та інших місцевостях України виборів до Рад робітничих і селянських депутатів, доводила до відома усіх місцевих властей і населення республіки: "...Ради робітничих депутатів можуть існувати як типи класової організації пролетаріату, а тому вибори до таких Рад можуть провадитися без перешкод, а вибрані Ради працювати і обговорювати питання соціального характеру у всій їхній повноті з тим одначе, щоб ані при виборах до рад, ані в діяльності рад не було ніяких закликів до захвату влади або до виступу проти Української Народної Республіки та Директорії, як її Верховної влади, бо всі питання політичного устрою України підлягають остаточному вирішенню працюючим класом народів України на Трудовому

Конгресі України. У випадку допущення цих закликів або активних виступів для захвату влади вибори будуть припинені, ради розпущені, а винні притягнені до відповідальності" [202]. Така позиція Директорії навряд чи вносила ясність в питання про форму влади.

Цей документ був неоднозначно сприйнятий різними течіями українського національного руху. Для одних він здався чи не більшовицьким, для інших — надто поміркованим. Досить упереджено поставився до політики Директорії УНС, про що вже йшлося вище. Серйозні застереження проти змісту декларації виявилися в ухвалі Головної Ради УПСФ від 27 грудня 1918 р. Всупереч заявленому Директорією курсу на нейтралітет у міжнародних відносинах есефи вважали "єдиним можливим і правильним шляхом політики, який забезпечив би незалежність України" порозуміння з державами Антанти. Однак вони підтримували і бажання уряду УНР зберегти нейтралітет і добрі стосунки із сусідніми державами, що виникли або можуть виникнути на території колишньої Російської імперії, якщо з їхнього боку "не буде зроблено нападу на Україну". В питанні про форму влади УПСФ заявила, що принципово визнає лише ту владу, яка буде утворена українським парламентом. Вихід з громадянської війни, з тяжкого - внутрішнього становища есефи вбачали у встановленні твердої військової влади, яка б рішуче боролася з "анархічними виступами антидержавних елементів", тобто трудящих, і насамперед селянських мас. Есефи припускали, що гарантією замирення суспільства може стати негайне Здійснення широких соціальних реформ, хоч рішуче засуджували "усі крайні соціальні експерименти при нинішній руїні господарства і заплутаних фінансах". Курс на організацію влади через Трудовий Конгрес УПСФ визнала помилковим, висловивши переконання, що до державної роботи слід покликати "всі живі сили України, всі нації та класи, для чого ...скликати негайно тимчасовий демократичний парламент". За умов заявленого у декларації політичного курсу Директорії Головна рада УПСФ пропонувала членам партії "допомагати урядові своєю працею в державних та громадських установах, не беручи, однак, на себе політичної відповідальності", а через це есефи не могли займати посади товариша міністра [203].

Уявляється доречним нагадати тут рішення Головною комітетом УПСФ від 27 квітня 1918 р., прийняте за два дні

до гетьманського перевороту. В ньому засуджувалося безсилля уряду Центральної Ради і визначалася позиція есефів в складі останнього: "Головний комітет партії соціалістів-федералістів своїх представників, як міністрів, в числі трьох, одкликає з теперішнього кабінета, не забороняючи їм разом з тим тимчасово управляти міністерствами без міністерської відповідальності!" [204]. Управляти, але не відповідати! Наприкінці 1918 р. ця щонайменш дивна ситуація повторюється. У грудневій ухвалі Головної ради УПСФ про Ради робітничих депутатів взагалі не згадувалося, оскільки навіть політика Директорії оцінювалася ними як надто "ліва".

Інша справа — резолюція про організацію влади в Україні, ухвалені ЦК УСДРП 24 грудня 1918 р. Ця партія визнала Директорію органом верховної влади до скликання Трудового Конгресу і заявила, що основою державної влади в Україні повинна стати коаліція трудової демократії — пролетаріату і селянства, без будь-якої участі нетрудових буржуазних класів. ЦК УСДРП відзначив, що Український Національний Союз, який досі був джерелом влади, з виникненням Директорії втратив цей свій статус. Функція організації уряду перейшла до Директорії, яка мала це робити "в порозумінні з центром трудової демократії" (очевидно, Трудовим Конгресом. — А.Г.). Проте резолюція містила й вимогу вільного "існування усіх організацій трудящих мас, в тім числі робітничих і селянських Рад, як органів об'єднаної революційної демократії" [205].

Можливість докладніше уявити, як сприймалася політична диференціація в Україні наприкінці 1918 р. одним з діячів УПСФ Кушніром, надає опублікована 29 грудня 1918 р. в "Новій Раді" його стаття, спеціально присвячена даному питанню. У ній визначено чотири основні напрями, в яких відбулося перегрупування політичних блоків. Насамперед ідеться про російські партії, поділені, в свою чергу, на чотири групи: РКП(б), ліві есери — за владу Рад; РСДРП (меншовики), праві есери, народні соціалісти — за єдину федеративну Росію; ліберально-буржуазні кола, кадети, частина торгово-промислових елементів — за єдину Росію з конституційною монархією та автономним статусом окремих країв, припиненням революційного руху і ліквідацією його здобутків; російсько-консервативно-буржуазні групи та великі аграрії — за відновлення необмеженої монархії, повернення з допомогою зброї статус-кво. В Україні вищезгадані партії спиралися, на думку автора

статті, на росіян, „ які шляхом еміграції та русифікації українського населення під час залежності України від Росії стали досить значною політичною силою..". А далі Кушнір пише, що диференціація українських політичних сил певною мірою повторювала російську, "ускладнюючись національно-державним моментом" [206].

До другого напрямку віднесено: а) "комуністів України" (більшовиків, лівих есерів та лівих соціал-демократів різних національностей, що проживали в Україні), які, за твердженням автора статті, представляли неукраїнську більшість робітничого класу і виступали проти незалежної УНР, але за відновлення УСРР; б) українських комуністів (більшовиків, лівих есерів-українців), які "не зовсім погоджуються з своїми спільниками щодо утворення Української Східної Соціалістичної Республіки, але вплив їх там не дуже помічається"; в) українську революційну демократію (УСДРГІ та УПСР—центральна течія), яка в питанні про незалежність України принципово розходила з аналогічними російськими партіями, але в тісному контакті з нею йшли "близькі до неї по ідеології єврейські партії Поалей-Ціон та Об'єднана соціалістична партія і почасті Бунд, який не знайшов ще остаточно свого сталого шляху, та польська соціалістична партія". Приєднання до цієї групи партій УПСР автор називає випадковим, справедливо відзначаючи, що соціалісти самостійники "по своїй соціальній програмі ближче стоять до сторонників широких соціальних реформ на основі еволюційного законодавства". Вони влилися до єдиного річища української революційної демократії, як минулого року УПСР, в ім'я національно-державних інтересів.

До третього політичного блоку віднесено гак знану "еволюційну чи національну демократію" (УПСР, трудовики, почасті українські хлібороби-демократи та хлібороби-власники), яка була "...солідарна цілком з революційною демократією в національно-державних справах", але не поділяла "...крайніх соціальних експериментів останньої". Близькими до цієї групи партій вважаються ліві кадети, народні соціалісти, народна єврейська партія (Фолькс-партей) та ліві групи сіоністів, а також польський демократичний централ. Особливо серйозні незгоди всередині, так би мовити, "однорідних соціальних груп різних націй" виникали в національно-державному питанні. Автор цитованої статті пише, що "коли українська демократія є опозицією при верховній владі

Української Народної Республіки, то руська, а почасти польська і єврейська демократія — опозицією проти верховної влади, поскільки ця влада є синонімом суверенності Української Народної Республіки".

До четвертої впливової політичної течії, яка характеризувалася в статті як "консервативно-буржуазна", входили лише неукраїнські соціальні групи, насамперед прихильники федерації з Росією з "Протофісу" що взагалі вороже ставилися до ідеї незалежної Української держави. Ліберально-буржуазні елементи з "Союза Украинского общества заводчиков и фабрикантов" (СУОЗІФу) не мали помітного впливу в середовищі переважно російсько-польських та частково єврейських промисловців, банкірів, землевласників, купців.

Особливістю перегрупування політичних сил в Україні відзначалося те, що "хлібороби-демократи та хлібороби-власники (українські) почасти всупереч своїм програмним домаганням примушені йти спільно з національною демократією".

Найбільш впливовою і національно найтісніше пов'язаною з ідеєю української державності вважається друга течія. Проте високо оцінюється і роль хоч і менш впливової третьої, оскільки вона об'єднувала найбільш культурні та державно свідомі елементи суспільства.

Проаналізувавши співвідношення політичних сил в Україні, член УПСФ Кушнір зробив досить сумний висновок про те, що "„за винятком другої та почасти третьої течії, всі інші політичні напрями не тільки не підтримують української державності, як то роблять споріднені їм соціальні групи в Росії, Німеччині та Польщі, а навпаки руйнують ще навіть не утворену українську державність при допомозі деяких груп третьої та другої течій" [207]. Зрозуміло, що йдеться про спротив політичних сил, насамперед тих, які гуртувалися навколо більшовиків і їхнього гасла "Вся влада Радам!", розбудові національної державності у формі Української Народної Республіки.

Утворюючи кабінет міністрів, Директорія поділила портфелі між трьома партіями, які взяли активну участь у боротьбі проти гетьмана — УСДРП, УПСР (центр) та УПСС, крім міністра єврейських справ. "Аж до вияснення політичних стосунків між Україною і Совітською Росією і Польщею" залишалися вільними крісла міністрів великоруських та польських справ. До речі, П.А.Христюк вважав недоліком політики Директорії створення чисто українського уряду [208].

Серед внутрішніх факторів, які наприкінці 1918-го — на початку 1919 рр. викликали серйозне перегрупування політичних сил в Україні, слід назвати розвиток стосунків між Директорією та РСФРР, а також між Директорією і Радянським тимчасовим робітничо-селянським урядом України. Взаємини між ними особливо ускладнилися після початку наступу радянських військ на Курському напрямку. Це сталося 6 грудня 1918 р. Голова уряду УНР В.М.Чехівський вимагав від Москви пояснення, на яких підставах російська армія наступає на Україну. Нарком закордонних справ РСФРР Г.В.Чичерін у ноті від 5 січня 1919 р. категорично заперечував причетність своєї країни до цієї акції, заявляючи, що тут ідеться про військові дії між Директорією та Тимчасовим робітничо-селянським урядом України.

Хиткими уявляються позиції обох сторін. З одного боку, переважно український склад сформованих у нейтральній смузі дивізій визнавали і Н.Д.Полонська-Василенко, і І.П.Мазепа, й інші. Так, останній писав, що до них увійшли "рештки більшовицьких відділів", які відійшли сюди під тиском німців з України на початку 1918 р., а в червні до них приєдналися кілька сотень учасників Тарашанського повстання на Київщині [209]. Близьку позицію щодо цього займає і Н.Д.Полонська-Василенко. [210]. З іншого боку, нещирим був Г.В.Чичерін, коли наполягав, що військові дії на Курському напрямку велися виключно поміж силами Директорії та Тимчасового робітничо-селянського уряду України без допомоги останньому російських військ.

Ознайомлення з нотою Г.В.Чичеріна і з позицією Директорії, здається, переконує, що переговори із самого початку були приречені на невдачу. Адже Радянська Росія однією з умов перемир'я висувала вимогу обов'язкової передачі влади в Україні Радам робітничих і селянських депутатів. Директорія ж розцінювала це як спробу російського уряду підкорити український народ владі міського робітничого класу, "...і то тільки тій його частині, яка називається більшовиками і становить 4% всього населення". Вона заявляла, що, погодившись на передачу влади Радам, уряд УНР віддав би усе українське селянство і пролетаріат під диктатуру фабричного кількісно незначного пролетаріату, а державність України — в руки прийшлому елементу. Отже, Директорія підтверджувала призначення на 12—15 січня 1919 р. виборів до Трудового Конгресу представників селян,

робітників і трудової інтелігенції "у відповідній значенню кожного класу пропорції" [211].

Таким чином, питання про визначення форми влади стало практично нездоланною перешкодою на шляху до порозуміння між Директорією та Радянською Росією, а потім і Тимчасовим робітничо-селянським урядом України. Вимоги передачі в Україні влади Радам робітничих і селянських депутатів з наданням їм пріоритетного значення виявилися неприйнятними для Директорії в умовах, коли навіть "Известия ВЦИК" писали, що рушійною силою антигетьманського повстання було селянство, яке перемогло, власне, без робітничого руху, "який спізнився, відстав", а "частково і повз нього" [212].

9 січня 1919 р. Директорія зажадала від Радянської Росії відповіді на фактично ультимативні вимоги: " 1) Чи згоден уряд Російської Республіки припинити військові дії проти УНР та її трудового народу; 2) Якщо згоден, то чи зобов'язується негайно вивести війська з території України?". Лише за останньої умови Директорія погоджувалася розпочати переговори і товарообмін. Несвоєчасність відповіді вона зібралася розцінити як оголошення війни з боку російського уряду. Г.В.Чичерін відповів не через 48, а через 24 години, 10 січня 1919 р. Категорично заперечивши факт участі російських формувань у військових діях проти Директорії, він не погодився і з визначенням останньою громадянської війни в Україні як війни між Україною та Радянською Росією. Г.В.Чичерін не погоджувався і з твердженням, ніби радянська влада в Україні є лише "диктатурою жалюгідної кількості міського пролетаріату", вважаючи, що остання представляє і широкі маси трудового селянства. На завершення він від імені Радянського уряду Росії ще раз запропонував Директорії вирішити незгоди шляхом офіційних міжнародних переговорів у Москві, замість погроз оголошення війни [213].

Врешті-решт Директорія під тиском голови уряду В.М.Чехівського і українських есерів, що стояли за ним, відрядила до Москви надзвичайну дипломатичну місію, очолену українським соціал-демократом (незалежником) С.П.Мазуренком. В керівних колах УНР ставлення до цього виявилось неоднозначним. Голова Директорії В.К.Винниченко з певним ваганням схилився до угоди з Москвою. Твердо виступав за це і голова уряду В.М.Чехівський. З останнім

солідаризувалася більшість керівних діячів УПСР, в тому числі М.С.Грушевський, М.Ю.Шаповал та ін. Однак С.В.Петлюра був проти. Він шукав порозуміння з Антантою. Внаслідок внутрішніх незгод у керівництві УНР 16 січня 1919 р. слідом за виїздом дипломатичної місії С.П.Мазуренка до Москви, Директорія оповістила про оголошення війни Радянській Росії. Голова кабінету В.М.Чехівський подав у відставку [214].

Загострення незгод серед керівних діячів УНР, значна частина яких належала до УСДРП, дістало відображення в роботі VI з'їзду цієї партії, що відбувся на початку січня 1919 р. і ухвалив резолюцію проти встановлення радянської форми влади. Один з лідерів катеринославської делегації І.П.Мазепа потім писав, що остання "доложила всіх старань на те, щоб з'їзд... не проголосив модних тоді совітських кличів" [215]. З'їзд УСДРП продемонстрував глибоку кризу в партії. На противагу катеринославцям представники київської організації А.А.Пісоцький (А.Річицький), М.Драгомирецький, М.СТкаченко, Ю.П.Мазуренко, М.Авдієнко та ряд інших висловилися за владу Рад. А.Пісоцький (А.Річицький) у доповіді про політичне становище заявив, що "було б помилкою вважати... нібито при існуванні Совітів українці не зможуть утримувати владу в своїх руках". Він вважав, що більшовики "...є проти української державності лише в такій мірі, в якій вони не знаходять на Україні співзвучних собі сил" [216]. Енергійно виступив за радянську форму влади М.Авдієнко, якого, як щиро прихильника В.К.Винниченка, на цьому з'їзді спіткало розчарування, бо останній після недовгих хитань також виступив проти Рад. До резолюції катеринославців врешті-решт приєднався і М.В.Порш. Він пояснив зміну позиції тим, що відстала економічно Україна нездатна так раптом перейти до вищої соціалістичної форми господарювання. "В умовах української дійсності, — заявив М.В.Порш, — диктатура міста над селом — це було б повторенням російського більшовицького панування". Нарешті, він вважав, що для диктатури пролетаріату в Україні немає розвинутого робітничого класу. Не додали ясності й виступи голови Директорії В.К.Винниченка та голови уряду В.М.Чехівського. В.К.Винниченко врешті заявив, що в країні, де 80% населення становлять селяни, не може панувати міський пролетаріат. Багато говорилося про "трудова владу", про "ради трудового народу", про необхідність з метою розв'язання національної

справи з'єднати "два елементи: класово-пролетарський і національний" тощо. Ще більше заплутав ситуацію В.М.Чехівський. Він виступив ніби на захист влади Рад, але заявив, що "є совіти й совіти й що сама по собі совітська система й більшовизм — це дві зовсім різні речі". Він і падіння Центральної Ради пояснював відсутністю у неї опори у формі місцевих територіальних осередків, якими могли бути, на його думку, тільки місцеві Совіти "в чистому неопоганеному виді". Після промови В.М.Чехівського навіть прихильники радянської форми влади почали відмовлятися від його "чистих Совітів" [217]. Десять делегатів, які відстоювали встановлення влади Рад, залишили з'їзд, заявивши, що лишаться в партії як окрема фракція "незалежних соціал-демократів". До речі, В.К.Винниченко та В.М.Чехівський були обрані лише кандидатами у члени ЦК УСДРП. С.В.Петлюра у зв'язку з подіями на фронті не брав участі у з'їзді.

Відсутність чіткої політичної позиції та єдності поглядів у найважливішому питанні про владу у голів Директорії та уряду УНР відбивала хитання, суперечності й нерішучість, які панували серед керівництва УНР у цілому, оскільки в його складі переважали члени УСДРП. Це ж спричинило нестримне посилення опозиції Директорії з боку як лівих, так і правих елементів українського національного руху. Початок масового переходу вже з січня 1919 р. однієї частини військ УНР на бік радянської влади, а іншої — до денікінців І.П.Мазепа пояснював насамперед наявністю "загальних хитань і великої розбіжності в поглядах українських проповідників.." [218].

Щодо позиції Радянського Тимчасового робітничо-селянського уряду його голова Х.Г.Раковський у січні 1919 р. на пленарному засіданні Харківської Ради твердо заявив, що уряд продовжуватиме справу революції в Україні доти, доки Всеукраїнський з'їзд Рад, підготовка до скликання якого тоді вже розпочалася, не вирішить, кому слід передати владу [219].

У визначенні політичної ситуації в Україні значну роль відігравало те, що Директорія та уряд УНР змушені були рахуватися з існуванням уряду Х.Г.Раковського. Згадати хоча б звернення голови дипломатичної місії УНР у Москві С.П.Мазуренка до наркома закордонних справ РСФРР Г.В.Чичеріна з проханням "взяти на себе дружнє посередництво між обома українськими урядами", запропонувавши їм "заключити перемир'я і приступити, за посередництвом росій-

ського уряду, до переговорів про мир". І це — незважаючи на офіційно оголошену Україною війну Росії. Українська місія підготувала і проект угоди, який містив пункти про визнання нейтралітету УНР, об'єднання обох урядів — Директорії та Радянського уряду України, легалізацію партії комуністів, організацію спільної боротьби з контрреволюцією. Представники Росії не відкинули згаданої пропозиції, але насамперед використали момент, щоб наголосити на тому, що в даному разі компетентна особа — "представник Директорії — ясно говорить про існування на Україні двох місцевих урядів, які ведуть між собою боротьбу... Тепер ми маємо офіційне зізнання українського дипломатичного представника, що боротьба на Україні відбувається між двома українськими урядами" [220]. Слід зауважити також, що хоч лідери Директорії твердили про негативне ставлення населення до Тимчасового робітничо-селянського уряду через його "московське походження", на ділі популярність останнього зростала разом з відновленням у масах прихильності до лозунгу "Вся влада Радам!", а також посиленням незадоволення соціально-економічною політикою УНР.

Врешті-решт, з вини обох сторін досягти згоди не вдалося. С.П.Мазуренко особливо гостро заперечував проти пропозиції голови російської делегації Д.З.Мануїльського розв'язати в Україні питання про владу шляхом з'їзду Рад, скликаного за тим самим принципом, що і в Росії, тобто з п'ятикратним переважанням представництва робітників порівняно з селянами [221]. До умов, запропонованих С.П.Мазуренком, однозначно негативно поставився Г.Л.Пятаков. 4 лютого 1919 р. "Известия ВЦИК" в опублікованому інтерв'ю з ним відзначали скептицизм останнього взагалі щодо "можливості і особливо до доцільності будь-якої угоди з Директорією". До того ж пошуки компромісу відбувалися тоді, коли радянські війська вже наближалися до Києва, який Директорія залишила 2 лютого 1919 р. Правда, на словах Г.Л.Пятаков, хоч і з багатьма застереженнями, ніби припускав можливість угоди з лівим крилом українського національного руху, повністю відкидаючи будь-які стосунки з тією частиною його діячів, які у боротьбі за владу в Україні орієнтувалися на використання багнетів Антанти. "Лише у визнанні Раданської влади, — наголосив він, завершуючи інтерв'ю, — може виявитися та угода, про яку мріє С.П.Мазуренко" [222]. Отже, щирість його фраз про бажання порозумітися викликає

великий сумнів. Тим більше, що поряд з цим він проголосував заяви такого роду: "...Робітничо-селянський уряд України вирішив, що єдиною формою угоди з Директорією може бути визнана лише повна капітуляція останньої. Якщо вона дійсно бажає уникнути кровопролиття, то їй нічого іншого не залишається, як негайно припинити зовсім безнадійну збройну боротьбу з нами і спробувати дійти угоди, склавши попередньо зброю, яка є в її розпорядженні". Г.Л.Пятаков був переконаний, що вдасться домогтись, щоб наступний Всеукраїнський з'їзд Рад висловився за найтісніші зв'язки з Росією та іншими радянськими республіками з утворенням єдиної соціалістичної федеративної республіки. І хоч на початку лютого 1919 р. він говорив про це ніби про майбутні події, проте вже знав з телеграми, яка прийшла 31 січня 1919 р. на ім'я Г.В.Чичеріна, про рішення Тимчасового робітничо-селянського уряду України "зробити формальну пропозицію Російській Радянській Республіці, а також іншим радянським республікам про створення оборонного союзу під верховним військовим та політичним керівництвом Російської Радянської Республіки" [223]. Згадане рішення Радянського уряду України аж ніяк не узгоджувалося з будь-якою можливістю задоволення основної умови компромісу, яку висував С.П.Мазурсько, — незаперечне збереження незалежності і самостійності України. До речі, Г.Л.Пятаков не приховував своєї обізнаності щодо введення певною частиною Директорії переговорів з Антантою, а точніше — з французьким командуванням на півдні "якраз на предмет боротьби з українськими робітниками і селянами". Нагадав він і про переговори з Францією про передачу під її управління українських залізниць за військову допомогу у боротьбі з більшовиками [224].

А чи справді хотіла такої угоди Директорія? Чи і з її боку переговори також були дипломатичною грою, з метою виграти час для порозуміння з Антантою, з допомогою якої вона сподівалася утримати владу в своїх руках? Саме такі запитання викликають матеріали про стосунки Директорії та уряду УНР з представниками країн Згоди в Україні. Взяти хоча б статтю "Союзники і Україна", опубліковану ще 29 грудня 1918 р. у "Новій Раді". "Стоячи на ґрунті української державності, — зазначається в ній, — ми не бачимо... щоб інтереси наші суперечили або розходилися з інтересами союзників... Більшовики були і є ворогами нашої культури,

нашої матеріальної незалежності. Отже, од них треба і можна негайно відмежуватись..."[225].

Не розходиться з таким курсом і зміст угоди між представниками Директорії, Добровольчої армії та Антанти, укладеної 15 січня 1919 р. в Одесі, тобто тоді, коли вже було вирішено питання про відрядження до Москви надзвичайної дипломатичної місії С.П.Мазуренка. Із завданням пошуку шляхів до миру з РРФСР та посередництва останньої у взаєминах Директорії з Тимчасовим робітничо-селянським урядом Х.Г.Раковського аж ніяк не в'яжеться зміст одеської угоди, хоч вони практично збіглися в часі. В перших пунктах документа, виробленого в Одесі, йшлося про те, що "Директорія Української Республіки утворює коаліційний уряд, якому і передає всі свої права" і що "Українська Республіка увіходить на федеративних засадах до складу єдиної і неділимої Росії, що відроджується" [226]. Далі в ньому зазначалося, що УНР вживатиме заходів до недопущення скликання Трудового Конгресу. Але ж на 12—15 січня вже були призначені його вибори. Уряд УНР зобов'язувався не допустити виникнення на її території Рад робітничих і селянських депутатів, а в Україні на 1 березня 1919 р. вже було призначено 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад.

Тим часом 21 січня 1919 р. "Известия ВЦИК" опублікували бесіду з С.П.Мазуренком, який запевняв, що Україна оголосила нейтралітет по відношенню до усіх держав і тому "просування на Україну будь-яких військ зустріне з боку Директорії найсильніший опір". Якщо згадати, що 16 січня Директорія оголосила війну Радянській Росії, ця заява С.П.Мазуренка здається або виявом його непоінформованості через відсутність сталого зв'язку з Україною, або наслідком гострих політичних розходжень у керівництві УНР, або, нарешті, дипломатичною грою. Тим більше, що на закінчення він сказав: "Вважаю своїм обов'язком заявити, що ми маємо найщиріше бажання вступити у найповніший контакт з Р.Р.Ф.С.Р. і ділити з нею усе до кінця" [227]. Вірогіднішим здається перше припущення, оскільки під час переговорів С.П.Мазуренко, зокрема, вказував на можливість угоди в справі зовнішньої політики на принципах, запропонованих Д.З.Мануїльським (рішуча боротьба проти всіх сил, які загрожують як Україні, так і Росії — проти "контрреволюції, що утворилася на півдні", і "проти втручання з боку європейських імперіалістів (тобто Антанти.— *А.Г.*) у внутрішні

справи Росії і України"). С.П.Мазуренко лише просив надати йому можливість порадитися з Києвом [228]. Останнє, до речі, виявилось досить складним через те, що Директорія в зв'язку з постійними переїздами ніби уникала контакту з посланцем С.П.Мазуренка.

Щоб підтримати свій авторитет серед населення, Директорія пішла на деякі компроміси у внутрішній політиці: категорично не приймаючи радянської форми влади, до чого схилявся навіть цілий ряд керівних діячів УНР, вона погодилася на усунення від участі у Трудовому Конгресі великих землевласників, представників фінансово-промислових кіл і тієї частини інтелігенції, яка володіла майном і експлуатувала чужу працю. 8 січня 1919 р. був затверджений земельний закон, за яким скасовувалося право приватної власності на землю при збереженні у користуванні за кожним господарством до 15 десятин [229].

Проте нерішучість у внутрішній соціально-економічній політиці, загострення відносин із сусідньою Радянською Росією, упадання перед Антантою привели до того, що від Директорії почали відходити не лише представники лівих течій українських соціалістичних партій, а й дедалі ширші маси трудового селянства. Вона змушена була навіть вдатися до розгону селянських з'їздів, які висловлювалися в підтримку влади Рад. Не обійшлося і без репресій.

Наростання опозиційних настроїв серед селянства дістало вияв у резолюціях виконкому Всеукраїнської Ради селянських депутатів, ухвалених на його засіданні 14—15 січня 1919 р. за участю представників губернських Рад. Після бурхливого обговорення політичного становища в УНР до рішень було включено вимогу "негайно, протягом доби, видати розпорядження про передачу влади на місцях об'єднаним Радам р. і с. д.". В центрі влади мала належати Всеукраїнському (об'єднаному) з'їздові Рад робітничих і селянських депутатів, а до його скликання перед Директорією порушували питання про негайну передачу влади виконавчим комітетам Всеукраїнської Ради селянських депутатів [230]. Особливо тривожним був факт розкладання республіканської армії. До дуже небезпечних симптомів відніс начальник оперативного відділу Генштабу військ Директорії полковник Капустянський те, що він спостерігав, зокрема, під Полтавою. 17 січня 1919 р. він доповідав, що наступ більшовицьких військ на Полтаву дістає "рішучу допомогу у місцевих більшовиків і населення" і що

населення взагалі більшовикам симпатизує та подає їм активну допомогу, виставляючи цілі партизанські загони на спротив республіканським частинам. Щодо складу республіканських військ він зазначав: "Більшість же мобілізованих частин це "товариши" кінця 1917 року". Населення вороже ставиться до республіканських військ і проти них виставляє великі загони, озброєні кулеметами. "Взагалі тільки своїми власними силами, — продовжував він, — боротись з надіями на успіх проти большевиків ми не можемо" [231].

Гострі політичні баталії розгорнулися на скликаній 16 січня 1919 р. у Києві¹ так званій Державній нараді, в якій взяли участь представники українських партій та організацій і корпусу Січових Стрільців. І.П.Мазепа звернув особливу увагу на те, що на ній не було МС.Грушевського. У центрі дискусій опинилося питання про владу. В.К.Винниченко доповів, що в суспільстві існує три точки зору на розбудову держави: а) нинішній курс Директорії на скликання Трудового Конгресу; б) встановлення диктатури пролетаріату, тобто влади Рад; в) встановлення диктатури військової. Українські соціал-демократи М.В.Порш та І.Романченко заперечували проти будь-якої диктатури. Представники Селянської спілки О.Янко та українських есерів М.Ю.Шаповал ратували за негайне встановлення влади Рад, посилаючись на те, що це — воля народу і на Лівобережжі вже розпочалися повстання робітників та селян проти Директорії. Представники Січових Стрільців О.Назарук і Ю.Чайковський запропонували замість Директорії військову диктатуру С.Петлюри, Є.Коновальця та А.Мельника. Але проти цього був і сам С.В.Петлюра, хоч він також найрішучіше заперечував проти влади Рад. Позиція В.К.Винниченка, як і на з'їзді УСДРП на початку січня 1919 р., залишилася невизначеною. Більшість промовців дотримувалася антибільшовицького спрямування [232]. Врешті-решт перемогла ідея Трудового Конгресу, хоч єдності у проводі українського національного руху досягти не вдалося. Непевна політика Директорії викликала дальшу різку поляризацію сил на праве та ліве крило.

Це позначилося на ході виборів на Трудовий Конгрес, а в кінцевому підсумку — і на складі останнього. Як в історичних дослідженнях, так і в працях учасників тих подій, можна наштотхнутися на дуже суперечливі, а іноді й просто протилежні оцінки цього форуму, на який покладалися великі

надії в справі утвердження державності, визначення форми влади в Україні. Останнє питання вимагало негайного вирішення у зв'язку з відновленням на значній території республіки влади Рад і зміцнення позицій Тимчасового робітничо-селянського уряду. Більшовики і значна частина робітників тим часом взагалі бойкотували вибори. З упередженістю поставилися до них і лівиці ряду українських національних соціалістичних партій, пояснюючи це тим, що вони позбавлені можливості розгорнути передвиборчу агітацію, а часто "навіть і відбути встановлені законом повітові і губерніяльні виборчі зібрання" [233]. Московські "Известия ВЦИК" взагалі назвали Трудовий Конгрес "сфальсифікованим представництвом українського трудового народу" [234].

А як було насправді? Пасивне розгортання виборчої кампанії і обмеження кола виборців зумовлювалися зростанням загального незадоволення внутрішньою і зовнішньою політикою Директорії, існуванням на значній території України влади Рад, а на іншій — розгортанням військових дій. В ряді повітів на півдні поряdkували французький десант Антанти та білогвардійці. Отже, територія, на якій відбулися вибори, виявилася дуже урізаною. Інструкція Директорії, яка передбачала обрання делегатів по трьох куріях — робітників, селян та трудової інтелігенції і надавала виборче право лише особам з 21 року, також істотно обмежувала коло виборців. Серйозні заперечення у багатьох діячів українського національного руху викликало позбавлення права участі у виборах на Трудовий Конгрес тих, хто служив у республіканській армії, до якої, на думку П.А.Христюка, входив "найсвідоміший революційний елемент селянства" [235]. Таке рішення було ухвалене на вимогу С.Петлюри, Є.Коновальця та ряду отаманів. Таким чином, з-поміж виборців випав досить численний прошарок трудящих. Істотно ущемленими виявилися виборчі права інтелігенції. Обраний за таких умов Трудовий Конгрес навряд чи міг виконати призначену йому роль передпарламенту об'єднаної України, якому насамперед доручалося виявити волю широкого загалу населення щодо форми влади.

За визначеними Директорією нормами представництва Наддніпрянська Україна мала послати на конгрес 528 делегатів, в тому числі 377 від селян, 118 — робітників і 33 від інтелігенції. Прибуло понад 400 (за П.А.Христюком — близько 300 осіб). Делегація ЗУНР мала складатися з 65 осіб, але І.П.Мазепа твердить, що взяли участь у конгресі

лише 36 [236]. 16-м січня 1919 р. датоване прийняте Президією Національної Ради і Радою Державних Секретарів ЗУНР у Станіславі звернення "До світлої Директорії Української Народньої Республіки у Києві". В цьому документі повідомлялося про одноголосне схвалення на урочистому засіданні найвищого законодавчого органу ЗУНР — Української Національної Ради 3 січня 1919 р. рішення про об'єднання Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою в єдину суверенну державу. Прагнучи до найскорішого здійснення злуки, Українська Національна Рада ЗУНР затвердила передвступний договір, укладений ЗУНР та УНР 1 грудня 1918 р. у Фастові. Для передачі цього документа до Києва спорядили урочисту делегацію. На урочистому засіданні 20 січня 1919 р. Директорія УНР вітала цей крок [237].

У переддень відкриття Трудового Конгресу 22 січня 1919 р., на Софійській площі у Києві було урочисто проголошено злуку Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. Однак через надзвичайну складність політичної обстановки святкування цієї знаменної події, за свідченнями сучасників, пройшло тихо і сухо [238].

23 січня 1919 р. відкрився Трудовий Конгрес, робота якого розпочалася урочистим затвердженням об'єднання Східної і Західної України в єдину Соборну Українську Народну Республіку. Універсал Директорії від 22 січня 1919 р. оповіщав, що 3 січня цього року Українська Національна Рада ЗУНР у місті Станіславі "торжественно проголосила злуку Західної Української Народної республіки з Наддніпрянською Народною Республікою — в одноцільну Суверенну Народну Республіку. Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила тую злуку прийняти... Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка" [239].

Чи зміг Трудовий Конгрес використати реальну можливість підвести міцні підвалини під відроджену українську державність, використати в інтересах усієї української нації наданий їй історією шанс на творення незалежної суверенної України? Аналіз роботи конгресу, на жаль, підводить до висновку, що це завдання виявилось для нього непосильним через загострення політичної боротьби між різними течіями українського національного руху і значною мірою через особисті амбіції ряду його провідних діячів.

Отже, святковий настрій у зв'язку з урочистостями з приводу затвердження акта про злуку УНР та ЗУНР швидко змінився гострим протистоянням різних політичних течій у ході обговорення питання про форму влади в Україні, вироблення внутрішньої та зовнішньої політики її уряду. Щоб зрозуміти, наскільки серйозними виявилися труднощі, з якими зіткнувся Трудовий Конгрес, насамперед слід нагадати співвідношення представників основних політичних сил серед його делегатів. Найбільшою була фракція УПСР, але, як уже згадувалося вище, ця партія переживала кризу і в ній чітко визначилися три течії: ліві українські есери (комуністи), майбутні боротьбисти, твердо стояли за радянську форму влади; правниця УПСР обстоювала принцип демократичного соціалізму; її центральна течія, що об'єднувала найбільшу частину членів партії під керівництвом М.С.Грушевського, М.М.Любинського, М.Ю.Шаповала та інших відомих з часів Центральної Ради діячів, займала середню позицію між першими двома течіями і обстоювала ідею передачі влади "трудовим радам селянських і робітничих депутатів". Проте М.С.Грушевський хоч і брав участь у роботі Трудового Конгресу, але вже не мав колишньої популярності. Тепер навколо нього утворилася лише невелика, близько 13 чол., група делегатів з колишніх "радизців". Значну підтримку правим силам подавали делегати Галичини, які, за визначенням І.П.Мазепи, "...не... були заражені поширеними тоді совітофільськими настроями". Найвпливовішою ж виявилася фракція офіційної УСДРП. Водночас 40 лівих українських соціал-демократів (незалежників) найбільш послідовно захищали ідею передачі влади Радам [240]

Трудовий Конгрес працював до 29 січня 1919 р, тобто майже до останніх днів перебування Директорії у Києві, до якого нестримно наближалися радянські війська. Не маючи сил для опору наступові більшовиків через розкладання республіканської армії, Трудовий Конгрес зосередився на визначенні орієнтації УНР: союз з більшовиками чи з Антантою? Від зробленого вибору залежало б і розв'язання питання про форму влади в Україні. Не лише С.В.Петлюра, а й міністр військових справ УНР генерал О.Греков переконував делегатів, що "поза союзом з Антантою для України нема іншого виходу", оскільки війська Директорії тануть.

Напрям рішень Трудового Конгресу значною мірою був визначений у промові голови Директорії В.К.Винниченка,

проголошеній 25 січня 1919 р., хоч вироблення резолюцій проходило в наступні дні в гострих політичних дебатах. Промовець наполягав на необхідності боротьби з більшовиками, встановлення влади Рад урівнював з національним поневоленням України Московщиною. Домінування на конгресі національного моменту призвело до того, що "не то що промовці представників радянських соціалістичних партій, а навіть промовці фракції української партії соціалістів-революціонерів центральної течії, що пропонували передати владу конгресові і організувати владу в Українській республіці в центрі і на місцях на трудовому принципі, не знаходили співчуття більшості конгресу" [241]. Найменші натяки представників лівих течій — лівих УПСР, УСДРП (незалежників), бундівців тощо — на необхідність миру з Радянською Росією та встановлення в Україні влади Рад супроводжувалися криками та свистом.

На кінцевому результаті роботи конгресу негативно позначилося й те, що найбільша фракція Селянської спілки разом з українськими есерами була послаблена внутрішніми суперечностями. Розкол виник навіть серед есерів центру. На засіданні фракції в гострих дискусіях з питання про ставлення до Директорії та радянської влади брав участь і М.С.Грушевський. Він активно захищав принцип трудових рад. Пошуки компромісу результатів не дали. При голосуванні конкретних резолюцій, зокрема щодо ставлення до Директорії, частина фракції приєдналася до позиції УСДРП про довіру останній, частина просто утрималася від голосування, а інші виробили проект окремої резолюції, який давав деяку надію на компроміс. Вони запропонували: подякувати Директорії за проведення повстання, Раді Міністрів доручити ведення справ до утворення нового кабінету, сформувати Малий Конгрес у складі 41 члена (15 частина від загальної кількості делегатів Трудового Конгресу) і передати йому усі права верховної влади від Трудового Конгресу, винести подяку демократичним органам влади західних земель тощо. Чи не найважливішим моментом цього проекту були передостанній та останній пункти: "5. До українських організацій, які підняли боротьбу проти Директорії, Трудовий Конгрес звертається з закликом до порозуміння з ним, до залишення Цієї боротьби і до спільної оборони Української Народної Республіки від зовнішніх імперіалістів і внутрішніх контрреволюційних замахів". І, нарешті, шостий, в якому говорилося,

що приймаючи, владу від Директорії, Трудовий Конгрес негайно приступає до формування органів колективної влади на трудовому принципі, згідно з декларацією фракції УПСР, виголошеною на конгресі [242]. Однак в основу прийнятих конгресом рішень лягла проголошена 26 січня 1919 р. декларація фракції УСДРП. Заявлені в ній пропозиції підтримали делегація ЗУНР і значна частина фракції УПСР (центру) та Селянської спілки [243]. В результаті 28 січня 1919 р. був прийнятий "Універсал Трудового Конгресу України", звернений до українського народу, який оповіщав, що "вся вища влада на Україні, на час перерви засідань Трудового Конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України)... Владу виконавчу Директорія має доручити Раді Народних Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим Конгресом, а на час перериву його засідань — перед Директорією Української Народної Республіки. Владу на місцях здійснюють представники правительства Республіки, які мають працювати в тісному контакті і під контролем повітових і губерніяльних трудових рад, які складаються пропорціонально з представників селянства і робітництва" [244]. Далі йшов перелік конкретних дій по стабілізації внутрішнього становища і забезпеченню незалежності УНР. Проте їх можна було б реалізувати лише за умови підтримки державної політики широкими верствами населення, чого Директорія на той час вже не мала. Закінчувався "Універсал Трудового Конгресу України" закликом до "щирих синів землі української стати кріпко до зброї під стяг славного війська Директорії Народної Республіки". Цей клич виявився щонайменш дещо запізнілим, оскільки з середини січня 1919 р. перехід цілих частин республіканської армії на бік радянської влади або до денікінців став ще масовішим. А щодо результатів нових мобілізацій військовий міністр УНР генерал О.Грсков відверто заявив: "Ми вдягаємо... людей, даємо їм гроші, харчі, але вони воювати не хотять. Тільки Січові Стрільці тримаються на фронті, але цих сил замало" [245]. До речі, така "щирість" міністра викликала незадоволення серед більшості делегатів.

Очевидно, шлях до збереження незалежності слід було шукати у досягненні якогось порозуміння всередині країни. Потрібні були взаємні поступки і з боку Директорії, і з боку Радянського уряду України, замирення з Радянською

Росією, а не орієнтація на військову допомогу від Антанти за будь-яку ціну, нехтуючи навіть тим фактом, що остання повністю підтримувала ідею відновлення "єдиної і неділимої Росії", де для незалежної України місця не було. Тим більше, що через кілька днів після завершення роботи Трудового Конгресу під тиском радянських військ Директорія та уряд УНР залишили Київ. Ослаблені внутрішніми незгодами, вони вирушили до Вінниці, а звідти — на захід до Проскурова та Рівного, поступово втрачаючи контроль над скільки-небудь значною територією республіки. Тепер вони готові були прийняти будь-які умови, щоб одержати військову допомогу від Франції для боротьби проти уряду Х.Г.Раковського.

Тим часом на початку 1919 р. в Україні склалася сприятлива ситуація для утвердження влади Рад. Готовність співпрацювати з Тимчасовим робітничо-селянським урядом, незважаючи на його "московське" походження, виявили ліві течії українських соціалістичних партій. Есеф П.Стебницький, визнаючи цей факт, у статті, присвяченій річниці утворення УНР, зокрема, писав: "Несподівано українське громадянство побачило себе як і рік тому, перед перемогою більшовизму, тільки на цей раз він іде не з півночі, а од своїх, по-більшовицькому настроєних інтелігентських груп та течій. Вони бояться знов розійтися із народом і через те беруться вести його до крайніх меж народоправства, розуміючи і народ, і народоправство на московський зразок, в пролетарським змислі. Перед державою начебто ставиться завдання організувати внутрішній лад так, щоб український народ не мав і причини заздрити порядкам російської совдепії. Тоді, мовляв, Україна зможе спокійно будувати свою державу і, спираючись на народні маси, обстоювати свою незалежність". Проте П.Стебницький вважав російський досвід неприйнятним для умов селянської України і висловлював сумне застереження на майбутнє. "...Завдання, що стоять перед нашою державою, — зазначав він, — потребують політики національної, в якій повинні і мають право працювати всі класи і всі верстви народу. Без того, боюся, не пощастить нам ні зміцнити нашої нації, ні закріпити нашої державності. Матимемо попереду свою жовто-блакитну совдепію, потім кордон з півночі зробиться непотрібним і настане Совдепія єдина і неділима, а, нарешті, на тій пустині, яка силою Річей витвориться на території сполучених Совдепій, якісь майбутні варяги розпочнуть будівництво держави наново.

Перед нами остання спроба, остання змога кристалізувати нашу надію в певних державних формах. І треба пильнувати, щоб ця змога не вислизнула... з рук" [246]. Однак у 1919 р. сталося саме так. Ні Директорія, ні уряд Х.Г.Раковського не змогли опанувати ситуацією. Як писав пізніше М.Ю.Шаповал, "на Україні було дві українські армії, два уряди, два головних штаби, дві тактики, дві дипломатії, лише була одна земля і один народ, як єдине джерело здобування харчів, коней, податків і т.п. Двовластя ніде на світі не толерується ніким, — продовжував він, — лише на Україні було допущено таку розкіш, як дві державні влади на одній території. Між урядами була глуха, але вперта боротьба" [247].

Справді, "Директорія зробила все, — як твердив П.А.Христюк, — ...аби підготувати ґрунт для мілітарних успіхів російського війська й Тимчасового робітничо-селянського уряду, що йшов слідом за тим військом" [248]. Уряд Х.Г.Раковського також не зміг скористатися сприятливим становищем для консолідації сил усіх представлених у Радах партій та груп, а навпаки, своєю невдалою політикою в земельному, продовольчому та національному питаннях і русофільським спрямуванням породив впливовий табір опозиції. Головною перешкодою на шляху зміцнення співробітництва, зокрема з лівими українськими соціал-демократами (незалежними), стали глибокі розбіжності в національному питанні. Останні домагалися входження їхніх представників до уряду на умовах повної відповідальності за його політику з визнанням вищими органами радянської влади не лише в Києві, а й у Москві незалежності і самостійності України, проведення в ній твердого національного курсу, надання українській мові статусу державної [249]. Однак 13 лютого 1919 р. Х.Г.Раковський на засіданні Київської Ради робітничих депутатів за участю інших членів уряду дав зрозуміти, що уряд не збирається йти назустріч задоволенню національних домагань. У промові він навіть не торкнувся національного питання. З різними запереченнями проти такої позиції виступили представники різних партій — ЄСДРП, "Поалей-Ціон", меншовиків-інтернаціоналістів, лівих українських есерів та лівих українських соціал-демократів (незалежних). Лівий бундівець М.Рафес закликав комуністів не відштовхувати від співпраці представлених в Радах соціалістичні партії, наголосивши, що лише з урахуванням усіх місцевих умов і особливостей "при

співробітництві всіх радянських сил зможемо закріпити радянську владу на Україні". Серйозним джерелом розходжень більшовиків з українськими соціалістичними партіями в Радах (лівими УПСР, УПСР центральної течії та Селянською спілкою, лівими с.-д. незалежниками) стали настійні вимоги забезпечення дійової участі в органах радянської влади не лише представників сільського пролетаріату, а й середніх верств селянства, тобто широкого загалу корінного населення. Революційна демократія України була глибоко переконана в тому, що диктатура нечисленного промислового пролетаріату на Україні є просто нездійсненною як з погляду політичного, так і економічного [250]. Домагаючись налагодження зв'язків між робітниками і трудовим селянством, вони сподівались ослабити національне протистояння між переважно неукраїнським містом і українським селом. До речі, прагнення КП(б)У будь-що зосередити політичну владу виключно в своїх руках, її панічний жах перед можливістю проявів націоналізму чи сепаратизму, повна неприйнятність для широких верств населення, насамперед селянства, національної, земельної та продовольчої політики більшовиків спричинилися до надзвичайного ускладнення обстановки в Україні, поширення вже з весни 1919 р. широкої хвилі селянських повстань, спрямованих не проти Радянської влади взагалі, а саме проти конкретного уряду Х.Г.Раковського.

Це, однак, не завадило розгортанню в республіці виборів до Рад, що розпочалися ще у грудні 1918 р. в ході просування радянських військ, але масовими стали вже в лютому 1919 р. Доти Ради діяли переважно у великих містах, а ядром місцевої влади залишалися ревкоми (у 64,9% випадків) [251]. Обрання делегатів на 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад відбувалося за модусом представництва, визначеним першою Конституцією РСФРР, тобто селяни обирали у п'ять разів менше представників, ніж робітники. В умовах України, де в той час на селі мешкало понад 80% населення, це дало можливість КП(б)У забезпечити собі кількісне переважання [252]. До того ж така система виборів вела до прямого обмеження представництва більшості корінного населення, оскільки українці в містах становили менше третини жителів, а на селі — майже 75,5% [253]. Пізніше, на засіданні пленуму ЦВК Рад УСРР 31 липня 1919 р., Х.Г.Раковський відверто пояснив, чому більшовики запровадили саме таку виборчу систему. "Звичайно, на Україні, — сказав він, — де є 30

млі. населення і де є 3 млн. росіян, а інші українці, мабуть, мова цих 27 мільйонів стане могутнім знаряддям для культурного розвитку™ В даний момент питання національне впливає в іншу площину: мова йде про те, хто буде панувати на Україні — російський революційний елемент, тобто більшовики-комуністи, радянська програма, чи на Україні буде панувати елемент, який під прапором національної України здійснює антикомуністичну програму. Нам доводиться рахуватися на певний час з необхідною диктатурою, тобто необхідною перевагою міських робітників на Україні, які в більшості є росіянами... Доти, поки ми ще не встигнемо створити справжню комуністичну українську інтелігенцію, нам, звичайно, краще погодитись з цим фактичним пануванням міського робітника" [254]. Така позиція голови Радянського уряду, зрозуміло, не сприяла зміцненню співробітництва з комуністами інших, особливо національних, непролетарських соціалістичних партій. ЦК УПСР центральної течії у декларації від 28 лютого 1919 р. поряд з вимогами суверенності України наполягав і на відмові від проведення соціальної революції на Україні шляхом диктатури пролетаріату в чистому вигляді. "Лише поширення соціальної бази і встановлення диктатури трудового селянства і робітництва, — зазначалося в ній, — забезпечить твердий хід соціальної революції..."[255]. Ставилося також питання про співпрацю усіх партій, про союз суверенної Української Республіки з іншими радянськими державами, диктатуру трудового селянства і робітництва у формі об'єднаних Рад селянських, робітничих і військових депутатів, але за умов пропорційного представництва, тобто з переважанням селянства, як основної сили в Україні.

Представники лівого крила революційної демократії України, незважаючи на штучні обмеження в ході виборів, становили серед делегатів 3-го Всеукраїнського з'їзду Рад до 15,6%. Отже, їхнє представництво хоч і було меншим, ніж на 2-му з'їзді Рад, але все ж таки досить вагомим. Причому в багатьох губернських делегаціях цей процент виявився значно вищим: у Волинській — 50%, Херсонській — 29, Полтавській — 26,3% [256]. І це зрозуміло, адже саме за непролетарськими соціалістичними національними партіями йшли широкі маси селянства України. Спектр представлених на з'їзді партій виявився досить різнобарвним: домінували делегати-більшовики (927) та співчуваючі їм (458); до фракції

УПСР належало 87 делегатів і 32 співчуваючих, від лівих с.-р. було, Відповідно, 38 та 50 чол., від "комуністичного" Бунду — 19, ОЄСРП та "Поалей-Ціон" — 6, анархістів — 2, УСДРП — 2, УСДРП (незалежних) — 1, лівих українських есерів — 100, лівих українських есерів (комуністів) — 150, безпартійних — 70. До обраного з'їздом 10 березня 1919 р. ЦВК Рад України відповідно до норм, визначених у прийнятій на цьому з'їзді Конституції УСРР, увійшло 89 комуністів та 10 лівих українських есерів (комуністів). Загальна кількість делегатів 3-го Всеукраїнського з'їзду Рад досягала 1719 чол. з вирішальним голосом. 68 мандатів було видано делегаціям Москви та Петрограда з дорадчим голосом [257].

Здавалося, що Радянський уряд у сприятливій для нього обстановці зможе опанувати ситуацією і розгорнути реалізацію намірів, заявлених у рішеннях з'їзду Рад та Конституції УСРР. Тим більше, що після залишення Директорією 2 лютого 1919 р. Києва розвиток подій на великій частині території України значною мірою визначався політичними силами, представленими у Радах. Однак уряд Х.Г.Раковського через ідеологічні перепони не зміг використати прихильність широких мас і українських соціалістичних партій до радянської форми влади і їхнього прагнення взяти активну участь в організації та діяльності Рад. Яскраве уявлення про напруження боротьби згаданих партій за вплив на політичне життя України дають матеріали засідань пленумів ЦВК Рад УСРР, стенограми яких зберігаються у ЦДАВО України. Досі ці документи практично не залучалися до наукового обігу, оскільки, по-перше, Ради завжди подавалися як органи однопартійні, більшовицькі і про участь у їхній роботі інших партій, віднесених офіційною історіографією до категорії націоналістичних, годі було й згадувати, а по-друге, зміст дискусій на пленумах ЦВК Рад з очевидністю демонструє деструктивну суть позиції більшовиків у найважливіших питаннях і її негативний вплив на розвиток боротьби за утвердження української державності. Зарубіжні дослідники та історики діаспори також, як правило, абстрагувалися від факту паралельного з УНР існування радянської системи влади. У стенограмах пленумів ЦВК Рад дістали відображення ключові події політичного життя, гостра міжпартійна боротьба в процесі формування Урядових структур УСРР та визначення напрямів внутрішньої й зовнішньої діяльності.

Вже на першому засіданні новообраного ЦВК Рад 14 березня 1919 р. в ході затвердження Конституції УСРР і формування Ради Народних комісарів виникли гострі дебати з питання про можливість входження представників опозиції до складу Президії ЦВК та уряду. З рішучими запереченнями виступив Г.Л.Пятаков, який вважав, що фракція українських лівих есерів (комуністів) "ще не виявила своєї справжньої фізіономії на практиці і, може бути, своєю роботою буде лише гальмувати роботу", як безвідповідальна опозиція [258]. Від лівих есерів (комуністів) виступив В.Блакитний, який доводив, що його партія показала свою прихильність до української соціалістичної республіки на ділі хоча б тим, що довела повстання до кінця. Якщо ж ліві есери (комуністи) та КП(б)У досі йшли пліч-о-пліч, — наголосив оратор, — то "на основі логічного висновку, сказавши "а", слід сказати і "б", нам повинні дати місце у президії, і ми на цьому наполягаємо" [259]. Проте голосуванням, в якому фракція українських лівих есерів (комуністів) участі не взяла, пленум затвердив Президію ЦВК за однопартійним списком Г.Л.Пятакова [260].

Схожа ситуація виникла і під час формування Раднаркому. Г.Л.Пятаков знову висунув однопартійний список, роз'яснивши, що представників інших партій можна ще, як неминуче зло, допустити до такої напівпарламентської установи, як ЦВК Рад, але ні в якому разі — до складу уряду. Він висловив припущення, що ліві есери (комуністи) можуть "„з деяким поворотом революції на Україні, а це питання вже помічається і наростає у селах, змінить своє спрямування і може використати своє перебування в уряді в хибний для революції бік... Досвід такий показала партія лівих с.-р. в Росії" [261], — завершив він. М.В.Полоз від своєї фракції вказав на помилковість твердження Г.Л.Пятакова, ніби ліві есери (комуністи) дотримуються есерівської точки зору. М.В.Полоз наполягав, що його партія є "комуністичною з часу гетьманського перевороту", після якого відбувся розкол УПСР і частина партії, переживши глибоку еволюцію, прийняла платформу з визнанням радянської влади. "Ця еволюція, — сказав, зокрема, він, — виявилась, нарешті, у прийнятій партією у.с.-р. новій назві У.П.С.Р.К." [262]. Причому М.В.Полоз акцентував увагу на тому, що назва "Українська Комуністична партія" не була прийнята лише через необхідність уникнути плутанини з КП(б)У. Для відмежування

від УПСР до назви додали слово "комуністів". З'їзд партії, на якому відбулося розмежування, запропонував ЦК новоутвореної партії вжити заходів, щоб партійна робота на місцях координувалася з відповідними органами. КП(б)У і готувала ґрунт "до повного з'єднання цих двох загонів комуністів на Україні" [263]. Шлях до цього на тому етапі М.В.Полоз вбачав у створенні спільного уряду. Він вважав це корисним для України, виходячи ще й з того, що більшість членів КП(б)У тоді була не українцями, тобто "...елементом якщо не наносним, то в усякому разі... елементом, який довгий час на Україні не працював" і тому вони не розуміли усієї глибини місцевих умов життя. Згоду своєї фракції зробити поступки й підтримати однопартійний список складу Раднаркому М.В.Полоз пояснив прагненням лівих українських есерів (комуністів) до об'єднання зусиль з КП(б)У. Однак і після цього Г.Л.Пятаков не зробив ніяких конструктивних висновків з обговорення і знову запропонував однопартійний список членів земельної комісії. Проте після тривалих дебатів до неї все ж таки включили лівих есерів (комуністів) О.Шумського та Клунного [264].

Отже, пошукам компромісу, розширенню соціальної бази радянської влади дуже заважала непримиренна позиція Г.Л.Пятакова та й загалом більшовицької більшості в ЦВК Рад. У національному питанні Г.Л.Пятаков дозволяв собі відверту безтактність. Коли визначали структуру Раднаркому, він заявив про непотрібність народного комісаріату в справах національностей [265].

Х.Г.Раковський, зрозумівши гостроту ситуації, запропонував залишити питання відкритим з огляду на його надзвичайну серйозність. Однак Г.Л.Пятаков наполягав на своєму, посиляючись на рішення КП(б)У та ЦВК Рад. Справді, рішення 3-го з'їзду КП(б)У, прийняті під тиском групи, очолюваної Г.Л.Пятаковим та А.В.Бубновим, ставили під сумнів взагалі можливість будь-якого політичного компромісу і угоди з лівим крилом українських національних соціалістичних партій, що вело до значного обмеження соціальної бази радянської влади. Відомо, що навіть ЦК РКП(б) і особисто Ленін телеграмою від 8 квітня 1919 р. запропонували ЦК КП(б)У негайно переглянути резолюцію про ставлення до інших партій і виправити в ній "лівосекстантські" помилки. В результаті ЦК КП(б)У у квітні 1919 р. пішов на політичну угоду з лівими українськими есерами (комуністами) та

деякими іншими лівими групами революційної демократії України. За їхніми представниками було визнано право входити до складу ЦВК Рад, його Президії і до уряду, що й було частково реалізовано на пленумі ЦВК Рад 12 квітня 1919 р. [266]. Отже, певні кроки до об'єднання сил більшовиків та лівого крила демократії все ж таки, хоч і поволі, здійснювалися.

Здається, що поштовхом до консолідації внутрішніх національних сил мали стати і результати переговорів делегації Директорії з начальником штабу французького командування на півдні полковником Фрейденбергом, що відбулися 6 березня на станції Бірзула. Висунуті останнім вимоги були для України принизливими. Йшлося про реорганізацію Директорії з усуненням з її складу представників соціалістичних партій В.К.Винниченка, С.В.Петлюри та голови уряду В.М.Чехівського; встановлення контролю Франції над залізницями та фінансами; передачу розв'язання питання про незалежність України на міжнародну конференцію тощо. Все це не могло не викликати обурення. І саме в той час з Москви надійшла телеграма за підписом Г.В.Чичеріна з повідомленням, що російсько-українська нарада з місією С.П.Мазуренка 2 березня 1919 р. виробила умови, за яких Російський Радянський уряд може запропонувати свої послуги Українському Радянському урядові та Директорії для досягнення між ними згоди. Майже одночасно надійшла й телеграма Х.Г.Раковського про згоду продовжити переговори з Директорією. В надзвичайно складній ситуації, що утворилася в Україні, такий поворот подій був би логічним. Необхідність орієнтації на внутрішні сили намагалися довести і українські соціалістичні партії. Про це йшлося 7 березня 1919 р. на спільній нараді УСДРП та УПСР у Вінниці. 8 березня делегація УСДРП порушила перед С.В.Петлюрою питання про встановлення зв'язків з повстанцями по той бік фронту, на радянській території, а також запропонувала перервати переговори з Антантою і вступити в контакт з більшовиками щодо мирного порозуміння на умовах визнання ними самостійності України. При цьому уседеки не приходували, що розцінюють все це як тактичні кроки з метою відвернення мас від більшовиків і притягнення їх на бік українського руху. У доповідній записці, поданій Директорії у Проскуріві 10 березня 1919 р., ЦК УСДРП звертав увагу на те, що факт переговорів з Антантою, яка разом з

добровольцями підтримує відновлення єдиної Росії, компрометує ідею української державності в масах українського народу, а "рекційні та нахабні вимоги представників Антанти штовхають демократію України під владу більшовицької диктатури" [267]. До позиції УСДРП приєдналися й представники українських есерів. Проте питання про можливість переговорів з більшовиками було відкладено до часу, коли вдасться досягти певних успіхів на фронті. Представники ж урядових кіл Галичини схилилися до переговорів з більшовиками лише в разі повної невдачі контактів з Антантою.

Висунуті Х.Г.Раковським зустрічні вимоги обурили навіть прихильників угоди з його урядом, бо насамперед категорично ставилося питання про негайну передачу влади Радам. Крім того, поряд з неприйняттям широкими народними масами земельної, продовольчої та національної політики Х.Г.Раковського особливе незадоволення українських демократичних кіл викликала його орієнтація на зміцнення зв'язків з Радянською Росією. "Коли б за наш хліб та цукор, — писав орган українських с.-д. (незалежних) "Червоний прапор" 9 березня 1919 р., — нам давали можливість вільно існувати і розвивати творчі сили народних мас, то хай іде цей хліб на здоров'я голодному "брату". Адже гірше всього те, що ці "братські" відносини занадто безцеремонні і посягають не лише на хліб і цукор, але й на душу народу. Такої шаленої й ганебної русифікації, яка йде тепер хвилею по всій Україні, ми не знали... Ціла низка наказів про вживання "общепонятного" — це ознака часу".

Неконструктивна позиція Радянського уряду України привела до того, що Директорія наказала С.П.Мазуренкові припинити переговори і знову зосередилася на контактах з Антантою. На догоду останній В.К.Винниченко вийшов з Директорії. С.В.Петлюра залишився, але порвав з УСДРП. Замість уряду українського соціал-демократа В.М.Чехівського був утворений несоціалістичний кабінет С.Остапенка з представників правих та поміркованих кіл українського національного руху, який твердо орієнтувався на Антанту. Цей уряд бойкотували як українські соціалістичні партії, так і більшовики, що взагалі називали його "буржуазними" [268].

В середині березня 1919 р. спроби до консолідації сил лівого крила революційної демократії робили і ліві українські соціал-демократи (незалежні). Їхній представник М.Драгоми-

рецький прибув до Проскурова і 15 березня на засіданні ЦК офіційної УСДРП доповів про становище в радянській частині України. Він заявив, що "більшовики можуть піти на значні уступки для порозуміння з українським фронтом". А далі констатував: "На жаль... Директорія на тому боці абсолютно непопулярна, і з нею ледве чи стануть більшовики говорити". Найкращий вихід незалежники вбачали у переході влади від Директорії шляхом перевороту або мирного порозуміння до нового уряду, який би став на ґрунт радянської влади. МДрагомирецький допускав можливість, що в такому випадку більшовики через скрутне становище уряду Х.Г.Раковського погодилися б на самостійність України і український характер республіки. Однак і цей дуже поміркований і врешті проблематичний варіант ЦК УСДРП відкинув, погоджуючись хіба що на новий коаліційний уряд УНР [269].

Тим часом 24 травня 1919 р. повноважний емісар Директорії та прем'єр Польщі підписали таємну угоду. УНР за обіцяну їй "допомогу і підтримку" відмовлялася від прав на Східну Галичину, визнавала Західну Волинь невід'ємною частиною Польщі, вважала себе підлеглою останній у зовнішньополітичних справах, гарантувала усі права польського населення в Україні. Уряд Західної області УНР, в свою чергу, вступив у контакт з денікінцями [270].

Надалі прірва між двома українськими урядами стала швидко поглиблюватися, що значною мірою стимулювалося зростанням розбіжностей всередині кожного з них. Врешті, Радянський уряд України остаточно повернувся в бік Москви. Наступ Добровольчої армії дозволив більшовицькій більшості ЦВК Рад УСРР домогтися прийняття 21 червня 1919 р. запропонованої урядом Х.Г.Раковського резолюції, складеної на основі рішення ВЦВК Рад РСФРР від 1 червня 1919 р. про військово-політичний союз радянських республік і об'єднання комісаріатів військового, шляхів сполучення, фінансів та керівництва народним господарством [271].

Отже, співвідношення політичних сил в Україні постійно змінювалося, але обстановка весь час залишалася дуже складною. Нині з'явилася реальна можливість об'єктивно розібратися у всіх нюансах політичної боротьби в республіці у період революції та громадянської війни, з'ясувати, що

саме стало на перешкоді утвердженню влади сил національно-демократичного табору вже наприкінці 1917-го — на початку 1918 рр. В ході вивчення архівних джерел, періодику тих років, зіставлення виявлених у них фактів із змістом спогадів учасників подій та пізніших історичних досліджень ряду авторів, що представляли різні політичні течії, стає очевидним, що в цій справі неприпустимий однобічний підхід. Не можна погодитися ні з тими радянськими істориками, які із самого утворення Центральної Ради характеризували її як "контрреволюційний націоналістичний орган влади, хоч вона взагалі спочатку виникла як громадсько-політична організація і лише після входження до її складу представників війська, селянства, робітництва та національних меншин, обраних на відповідних всеукраїнських з'їздах, на середину 1917 р. трансформувалася, власне, в український парламент. Однак не мають рації і ті дослідники, які схильні знов-таки однобічно висвітлювати процес боротьби за утвердження української державності й повністю ігнорують факт діяльності в Україні широкої мережі Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів.

Надзвичайно складною і суперечливою уявляється ситуація в Україні у період гетьманського правління, коли з боку широких верств населення виявилось повне недовір'я до уряду, коли практично в усіх політичних партіях і рухах, і насамперед національних, спостерігався процес глибокого внутрішнього розшарування, однак водночас намічалися пошуки консолідації сил як шляхом утворення нових партій та міжпартійних блоків, так і повернення до ідеї відновлення єдиного українського фронту. В результаті на основі Українського національно-державного союзу виник Український Національний Союз. Ознайомлення з документами та друкованими свідченнями щодо кроків до компромісу, які робилися політичними силами, зосередженими по різні боки барикад, на жаль, дає підстави для сумного висновку: кожна із сторін вела, як правило, подвійну гру, керуючись лише власними інтересами й амбіціями, орієнтуючись на зовнішні сили, ігноруючи величезний глибинний потенціал українського народу. Значення ж єднання усіх демократичних сил у забезпеченні успіху боротьби за національну справу яскраво виявилось в ході антигетьманського повстання, коли поручилися і війська Директорії — за відновлення УНР, і більшовицькі повстанські формування — за владу Рад. Після

повалення гетьманщини основна боротьба розгорнулася між українськими національно-демократичними силами і прихильниками відродження радянської влади, хоч у кожному з цих таборів існували глибокі незгоди. Врешті-решт, боротьба за владу між двома українськими урядами, в ході якої усі зусилля обох сторін зосереджувалися на пошуках можливостей притягнути на свій бік трудящі маси, власне, без урахування інтересів останніх, привела до втрати шансу на порозуміння між ними.

Великий вплив на співвідношення політичних сил і на результати боротьби в Україні наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. справили відносини з Радянською Росією. Наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р. визначальним стало протистояння між Директорією та Радянським урядом України, активно підтримуваним Радянською Росією.

Відверто негативна позиція останньої щодо відродження національної державності в Україні, яка простежується у наведених вище матеріалах переговорів між ними, відіграла відчутну роль у процесі перегрупування політичних сил в Україні. Зміст переговорів, зокрема між Радянською Росією та Українською державою у 1918 р., наводить на певні паралелі із сучасними політичними проблемами, що виникли між нинішньою незалежною Україною і Росією, яка й досі не позбулася певних великодержавницьких амбіцій. Згадати хоча б гострі незгоди в питаннях про приналежність Криму, Чорноморського флоту, розподіл активів та пасивів колишнього СРСР, не кажучи вже про намагання певних реакційних кіл переглянути існуючі кордони. Тому характеристика політики Радянської Росії стосовно України у 1918 р., зміст претензій у територіальному, фінансовому та економічному питаннях свідомо поданий за матеріалами центральної російської преси, щоб не виникло думок про упередженість чи тенденційність викладу. Сумний досвід безвихідних ситуацій у розв'язанні національного питання та міжнаціональних відносин в-ряді регіонів колишньої Російської імперії у 1917 — 1922 рр. незаперечно свідчить про неможливість забезпечити успіх цієї справи силовими заходами, а також про те, що саме у згадуваному періоді можна знайти коріння цілого ряду існуючих нині гострих міжнаціональних конфліктів. Радянська влада допустилася тоді серйозних хиб у цій справі, особливо у визначенні кордонів між республіками та іншими національними утво-

реннями. Зігноровані в той час проблеми нині знову поставили на порядку денному.

Змагання між представниками різних політичних таборів відсунули, так би мовити, на другий план головне завдання українського національного руху — утвердження державності в Україні. Політичні чвари призвели до того, що на середину 1919 р. вся Україна перетворилася на арену жорстокої збройної боротьби різних політичних сил за владу.

1. *Вернадский В.И.* Украинский вопрос и русское общество // *Родина* - 1990. - № 1. - С 92.
2. *Гамрецький Ю.М.* Більшовики та їхні політичні противники на Україні в 1917 рр. співвідношення сил // *Укр. іст. журн.* — 1987. — № 11. - С 66, 78.
3. *Робітнича гаа* — 1917. — 6 черв.
4. *Borys Y.* The sovietization of Ukraine. 1917 — 1923. — Edmonton, 1980. - С.83.
5. *Гамрецький Ю.М.* Назв. стаття. — С. 78.
6. *Рыбалка И.Х.* Рабочий класс на выборах во Всероссийское Учредительное собрание // *История СССР*. — 1965. — № 1. — С. 118-120; *Турченко Ф.Т.* Ліквідація класу поміщиків на Україні // *Укр. іст. журн.* - 1984. - С. 23.
7. *Спирин Л.М.* Крушение помещичьих и буржуазных партий в Росии (начало XX в. - 1920 г.). - М, 1977.-- С. 345-346.
8. *Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.Й.* Ради України в 1917 р. - К, 1974. - С 282, 290.
9. *Гамрецький Ю.М.* Назв. стаття. — № 11. — С. 73.
10. *Винниченко В.* Відродження нації. — Київ — Відень, 1920. — Ч. 2. - С. 106.
11. Див.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917 — 1923. — Ужгород, 1932. - Ч. 1: Доба Центральної Ради. — С. 134.
12. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції, 1917 — 1921. — Прага, 1942. — Т. 1. — С. 31.
13. *Мазепа І.* Большевизм і окупація України. — Львів — Київ, 1922. - С 72.
14. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. I. — С. 13, 14.
15. Цнт. за: *Рыбалка И.К.* // *История СССР*. - 1965. - № 1. - С. 122. ЦДАВО України, ф. 1113, оп. 1, спр. 41, арк. 116.
16. *Нова Рада*. - 1918. - 20 берез.
17. *Рыбалка И.К.* Указ.соч. - 1965. — № 1. — С. 123.
18. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 34
19. *Дорошенко Д.* Назв. праця. — Ч. 2. — С. 6.
20. *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. 2. — С. 108-111.

21. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 36.
22. Там само. — С. 39.
23. *Ворис Ю.* Назв. праця. — С. 181.
24. *Винниченко В.* Назв. праця. — Ч. 2. — С. 171.
25. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 14.
26. *Дорошенко Д.* Ілюстрована історія України, 1917—1923 рр. — Ужгород, 1930. — Ч.2. Українська гетьманська держава 1918 р — С. 6.
27. Там само. — С. 7-8.
28. ЦДАВО України, ф. 1063, оп.1, спр. 1, арк. 29.
29. Робітнич. газ. — 1918. — 29 груд.
30. Нова Рада. — 1918. — 14 січ.
31. Народна воля. — 1918. — 23 січ.
32. ЦДАВО України, ф. 1063с, оп.3с, спр. 2, арк. 9.
33. Там само, спр.11, арк. 5.
34. Там само, арк. 6—7.
35. Боротьба. — 1918. — 18 лют.
36. ЦДАВО України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 13.
37. Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 10, арк. 1.
38. Там само, сир. 9, арк. 34.
39. Цит. за: *Дорошенко Д.* Назв. праця. — Ч. 2. — С. 15.
40. *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. — К, 1991. — С. 15.
41. ЦДАВО України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 35—36.
42. Нова Рада. — 1918. — 10 берез.
43. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 47.
44. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — К, 1932. — С. 21.
45. Там само. — С. 37.
46. Історія Української РСР. К, 1967. - Т. V. - С. 287-288.
47. Там само. — Т. V. — С. 288.
48. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад.— С. 36.
49. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 5L
50. Там само. — С. 51.
51. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 11, арк. 95.
52. Нова Рада. — 1918. — 22 берез.
53. *Дорошенко Д.* Назв. праця. — Ч. 2. — С. 6.
54. Там само. — С. 11.
55. *Дорошенко Д.* Назв. праця. — Ч. 2. — С. 19.
56. Робітнич. газ. — 1918. — 28 квіт.
57. ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 65, арк. 90-91.
58. Киевская мысль. — 1918. — 30 апр.
59. Киевская мысль. — 1918. — 1 мая.

60. Народна воля. — 1918. — 30 квіт.
- 61.** Дорошенко Д. Назв. праця. — Ч. 2. — С 17.
62. Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 — 1920 рр. — Т. 3. — 1921. — С 8.
63. Андрійвський В. З минулого. — Берлін, 1923. — Т. П. — Від Гетьмана до Директорії; Полонська-Василенко Н. Історія України, 1900 — 1923. - К., 1991
64. Дорошенко Д. — Історія України. — Ч. 2. — С 379.
65. Христюк П. Назв. праця. — Т. 3. — С 3. До речі, Д.Дорошенко, власне, також вважав головною силою в Україні в цей період німців та австрійців. Див: Дорошенко Д. Назв. праця. — Ч. 2. — С.10
66. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). - М., 1936. - С 49.
67. Там само. — С 61—62.
68. Там само. — С 60.
69. Нова Рада. — 1918. — 9 трав.
70. Христюк П. Назв. праця. — Т. 3. — С 9, 12.
71. Нова Рада. — 1918. — 9 трав.
72. Нова Рада. — 1918. — 9 трав.
73. Нова Рада. - 1918. - 10 трав.
74. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 56.
75. Нова Рада. — 1918. — 12 трав.
76. Там само.
77. Дорошенко Д. Назв. праця. — Ч. 2. — С. 42—47.
78. Христюк П. Назв. праця. — Т. 3. — С. 19.
79. Резолюції і постанови конгресу Української соціал-демократичної робітничої партії (Травень 1918 р.). — К, 1918. — С. 45.
80. Полонська-Василенко Н. Назв. праця. — С. 83.
81. Киевская мысль. — 1918. — 16 мая.
82. Там само.
83. Нова Рада. - 1918. - 12 трав.
84. Там само.
85. Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 3. — С. 71
86. Цит. за: Христюк П. Назв. праця. — Т. 3. — С. 63.
87. Там само, арк. 65.
88. Васманов М.Л., Гусев К.В, Полушкина В.А. Сотрудничество и борьба: Из опыта отношений КПСС с непролетарскими некоммунистическими партиями. — М, 1988. - С. 216.
89. Українська РСР в період громадянської війни. — К, 1967. — Т.1. - С. 335-336.
90. Известия ВЦИК. — 1918. - 23 окт.
91. Известия ВЦИК. - 1918. - 11 сент.
92. Христюк П.. Назв. праця. — Т. 3. — С 71.

93. Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 3. — С. 72.
94. Полонська-Василенко Н. Назв. праця. — С. 85.
95. ЦДАВО України, ф. 2988, оп. 1, спр. 15, арк. 34.
96. Там само, арк. 44—45.
97. Голос Києва. — 1918. — 23 июля.
98. Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 3. — С. 74.
99. Там само. — С. 79.
100. Христюк П. Назв. праця. — Т. 3. — С. 87.
101. Історія Української РСР. — Т. V. — С. 301, 302.
102. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К, 1957. — С. 23.
103. Борис Ю. Назв. праця. — С. 150.
104. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, сир. 126, арк. 3, 4.
105. Цит. за: Христюк П. Назв. праця. — Т. 3. — С. 109.
106. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 146, арк. 8.
107. Полонська-Василенко Н. Назв. праця. — С. 86.
108. Известия ВЦИК. — 1918. — 27 авг.
109. Известия ВЦИК. — 1918. — 1 авг.
110. Известия ВЦИК. - 1918. - 27 авг.
111. Там само.
112. Известия ВЦИК. - 1918. — 25 сент.
113. Известия ВЦИК. - 1918. — 1 окт.
114. Там само.
115. Дорошенко Д. Назв. праця. — Ч. 2. — С. 403-404.
116. Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 29.
117. Цит. за: Христюк П. Назв. праця. — Т. 3. — С. 112.
118. Там само. — С. 113.
119. Цит. за: Дорошенко Д. Назв. праця. — Ч. 2. — С. 405.
120. Нова Рада. — 1918. — 2 листоп.
121. Нова Рада. — 1918. — 6 листоп.
122. Нова Рада. — 1918. — 8 листоп.
123. Нова Рада. — 1918. — 12 листоп.
124. Там само.
125. Нова Рада. — 1918. — 7 листоп.
126. Нова Рада. — 1918. — 8 листоп.
127. Відродження. — 1918. — 22, 24, 31 серп.
128. Цит. за: Христюк П. Назв. праця. — Т. 3. — С. 115—116.
129. Киевская мысль. — 1918. — 8 нояб.
130. Нова Рада. — 1918. — 9 листоп.
131. Нова Рада. — 1918. — 14 листоп.
132. Відродження. — 1918. — 27 листоп.

133. Нова Рада. — 1918. — 16 листоа
134. Робітнича газ. — 1918. — 16 листоп.
135. *Дорошенко Д.* Назв. праця. — Ч. 2. — С 416, 423.
136. Нова Рада. — 1918. — 16 листоп,
137. Известия ВЦИК. — 1918 — 17 нояб.
138. Нова Рада — 1918. — 15 листоп.
139. Там сама
140. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 146, арк. 2.
141. Известия ВЦИК. — 1918. — 24 нояб.
142. Нова Рада. — 1918. — 23 листоп.
143. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 75.
144. *Дорошенко Д.* Назв. праця. — Ч. 1. — С. 414.
145. Там само. — С 417.
146. Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 125.
147. Історія Української РСР. — Т. V. — С. 316—318.
148. *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 124.
149. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 104, арк. 9—10.
150. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів конференцій, пленумів ЦК. — К, 1976. — Т. 1. — С. 35.
151. Гражданская война на Украине, 1917 — 1920. — К, 1967. — Т. 1, кн.1. - С. 417.
152. Історія Української РСР. - Т. V. — С. 325.
153. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 60.
154. Известия ВЦИК. - 1918. — 5 дек.
155. Известия ВЦИК. — 1918. — 5 дек.
156. *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 124, 128.
157. *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. 3. — С. 94.
158. Там само.
159. *Полонська-Василенко Н.* Назв. праця. — С 101.
160. Нова Рада. — 1918. — 24 листоп; Конституційні акти України. Невідомі конституції України. — К, 1992. — С. 93.
161. Відродження. — 1918. — 21 груд.
162. *Христюк П.* Назв. праця. - Т. 3. - С. 133.
163. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 4, арк. 7.
164. *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 133.
165. *Винниченко В.К.* Заповіт. — С. 30; *Винниченко В.* Відродження нації. - Ч. 3. - С. 124.
166. Відродження. — 1918. — 21 груд.
167. ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 20, арк. 1.
168. Гражданская война на Украине. — Т. 1. — Кн.1. — С. 464—465 "Нова Рада" від 30 листопада 1918 р. датує цю акцію 28 листопада 1918 р.

169. ЦДАВО України, ф. 2, оп.1, спр. 287, арк. 7.
170. Нова Рада. — 1918. — 20 листоп.
171. *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 4. — С. 29—30.
172. Известия ВЦИК. — 1919. — 4 февр.
173. Історія Української РСР. — Т. V. — С. 335.
174. Свод узаконений УССР. (СУ УССР). - 1919. - № 1. - С 1.
175. Там само. — С 5.
176. ЦДАВО України, ф. 2, он. 1, спр. 14, арк. 1—2.
177. СУ УССР. - 1919. - № 2. - С. 15.
178. Відродження. — 1918. — 15 груд.
179. Нова Рада. — 1918. — 17 груд.
180. Відродження. — 1918. — 16 груд.
181. Відродження. — 1918. — 15 груд.
182. Відродження. — 1918. — 19 груд.
183. Відродження. — 1918. — 15 груд.
184. Відродження. — 1918. — 19 груд.
185. Відродження. — 1918. — 16 груд.; Нова Рада. — 1918. — 17 груд.
186. Нова Рада. — 1918. — 17 груд.
187. Відродження. — 1918. — 17 груд.
188. Нова Рада. — 1918. — 17 груд.
189. Відродження. — 1918. — 15 груд.
190. *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 4. — С. 10.
191. Там само.
192. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 59.
193. Відродження. — 1918. — 27 груд.
194. *Христюк П.* Назв. праця. Т. 4. — С. 14.
195. Там само. — С. 14—15.
196. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 75.
197. Там само. — С. 74.
198. *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 4. — С. 6—10.
199. Відродження. — 1918. — 22 груд.
200. Там само.
201. Нова Рада. — 1918. — 26 груд.
202. Нова Рада. — 1918. — 26 груд.
203. Нова Рада. — 1918. — 29 груд.
204. Нова Рада. — 1918. — 28 квіт.
205. Нова Рада. — 1918. — 27 груд.
206. Нова Рада. — 1918. — 29 груд.
207. Там само.
208. *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 4. — С. 20—21.
209. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 60.

210. Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. — К, 1992 — С 520.
211. Известия ВЦИК. — 1919. — 12 янв.
212. Известия ВЦИК. — 1919. — 4 янв.
213. Известия ВЦИК. — 1919. — 12 янв.
214. Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С 39—40; Мазепа І Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 73—74.
215. Там само. — С. 76.
216. Там само. — С. 78.
217. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 79—82.
218. Там само. — С. 76.
219. Известия ВЦИК. - 1919. - 24 янв.
220. Известия ВЦИК. — 1919. — 4 февр.
221. Известия ВЦИК. — 1919. - 29 янв.
222. Известия ВЦИК. - 1919. - 4 февр.
223. Гражданская война на Украине: Сб. документов и материалов — Т. 1. - Кн.1. - С. 601.
224. Известия ВЦИК. — 1919. — 4 февр.
225. Нова Рада. — 1918. — 29 груд.
226. Гражданская война на Украине. — Т. 1. — Кн.1. — С. 554.
227. Известия ВЦИК. — 1919. - 21 янв.
228. Известия ВЦИК. - 1919. - 29 янв.
229. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 75.
230. Христюк П. Назв. праця. - Т. 4. — С. 48.
231. ЦДАВО України, ф. 1078, он. 2, спр. 24, арк. 115.
232. Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — С. 519.
233. Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 57.
234. Известия ВЦИК. - 1919. - 4 февр.
235. Христюк П. Назв. праця. - Т. 4. - С. 58-59.
236. Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — С. 519; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 88; Конституційні акти України, 1917 — 1920. — С. 19; Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. - С. 60.
237. ЦДАВО України, ф. 1429, он. 1, спр. 5, арк. 1-2.
238. Див: Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — С. 519.
239. ЦДАВО України, ф. 1429, он. 1, спр. 5, арк. 5.
240. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1. — С. 88, 93, Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 60.
241. Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С 61.
242. Там само. — С. 65.
243. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 93—94
244. Конституційні акти України, 1917 — 1920. — С. НО.

245. Цит. за: *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С 91-92.
246. Нова Рада. — 1918. — 26 груд.
247. Цит. за: Конституційні акти України, 1917 — 1920. — С 29—30.
248. *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 4. — С 79.
249. Червоний прапор. — 1919. — 6 лют.
250. Див: *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 4. — С 87.
251. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 8, арк. 4.
252. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 831, арк. 49—50.
253. Україна: Стат.справочник. — Харків, 1925. — С 13.
254. ЦДЛВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 11, арк. 97—98.
255. Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 4. — С 85—86.
256. Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. — М, 1980. - С. 36.
257. История Украинской ССР. - К, 1984. - Т. 6. - С. 415-417. У стенограмі з'їзду знаходимо дещо Інші цифри: зареєструвалося 1700 делегатів, мандатна комісія зібрала 1666 заповнених анкет (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 8, арк. 3—4).
258. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1. спр. 10, арк. 1.
259. Там само, арк. 2.
260. Там само.
261. Там само, арк. 12.
262. Там само, арк. 12—13.
263. Там само, арк. 13.
264. Там само, арк. 14, 15, 18, 19.
265. Там само, арк. 10.
266. Там само, арк. 76, 22, 40, 42, 43 та ін.
267. Цит. за: *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С. 122.
268. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — Т. 2. — С. 52Z
269. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — Т. 1. — С 133—134.
270. Конституційні акти України, 1917—1920. — С. 30.
271. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 272-273.

ЗМІСТ

1. Співвідношення політичних сил в Україні за доби Центральної Ради.	4
2. Політична боротьба в період гетьманщини (кінець квітня-листопад 1918 р.).	20
3. Політичні сили в антигетьманському повстанні.	48
4. Протистояння українського національного руху та радянської влади наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р.	58

Підписано до друку 22.11.93. Формат 10х14 1/16
Умдру.арк. 5, ц Ойл -миарк.
Тираж 300 Зам. в<>2 1943 р. Ціна йогоаірш